

על מצבו של הסטטוס קוו בהר הבית

דו"ח קבוצת המשבר הבינלאומית מס. 159, 30 ביוני 2015

תוכן העניינים

i	תקציר מנהלים
1	I. מבוא
4	II. שינויים בסטטוס קוו
5	א. יציבות ראשונית – מ-1967 עד שנות התשעים
6	ב. סדקים ראשוניים – (1992-2000)
8	ג. התפרקות הסטטוס קוו (מ-2000 עד היום)
12	III. מגמות דתיות-חברתיות
12	א. מגמות חברתיות ופוליטיות בישראל
12	1. שינויים באקטיביזם, בפסיקה ובפרקסיס הדתיים
14	2. ריבונות וחופש הפולחן
15	ב. תגובות הפלסטינים והעולם הערבי
18	IV. ייצוב הסטטוס קוו
18	א. ביטחון והסדרי גישה
20	ב. תפילה
20	ג. ארכיאולוגיה ועבודות ציבוריות
23	V. מסקנות
	נספחים
25	א. מפת הרחבה הקדושה
26	ב. אודות קבוצת המשבר הבינלאומית
27	ג. דוחות ותקצירים קבוצת המשבר הבינלאומית מאז 2012
29	ד. חבר הנאמנים של קבוצת המשבר הבינלאומית

תקציר מנהלים

במהלך חודש הרמדאן, כאשר חגי תשרי לא הרחק בעקבותיו, המתרחבות ברחבה הקדושה – המכונה על ידי היהודים "הר הבית" ועל ידי המוסלמים "אל-חראם א-שריף" (המתחם המקודש והנעלה) – להתגבר מתגברת לאיטה. במועד הזה בשנה שעברה היה נראה שהאתר עלול להיות נקודת המוקד של אינתיפאדה פלסטינית נוספת, ואולי אף של התנגשות יהודית-מוסלמית רחבה יותר. בכירים בישראל סבורים כי השקט היחסי השנה בר קיימא, כל עוד שרים וחברי הכנסת יימנעו מלנסות לשנות את מערך ניהול הרחבה, כפי שניסו בשנה שעברה. ללא קשר לשאלה האם הערכות אלה יעמדו במבחן עונת החגים הקרובה, קרוב לוודאי שהשקט לא יאריך ימים. הלחצים של פעילים יהודים בישראל בסוגיית ניהול הר הבית אמנם הייתה גורם מכריע בהצתת הסבב האלימות האחרון, אך התגברות החשיבות הדתית של הרחבה הקדושה בייחוד בקרב יהודים אך גם בקרב מוסלמים, והתעצמות המתרחבות הפוליטיות סביב הרחבה נמשכת כבר שני עשורים. כתוצאה מכך, הסדר הסטטוס קוו אשר שמר על פי רוב על השקט מאז ישראל החלה את אחיזתה במזרח ירושלים ב-1967, נשחק. יש למנוע שחיקה נוספת על ידי הרחבת מערך הסטטוס קוו.

האתר הקדוש ביותר ליהדות, והשלישי בחשיבותו לאסלאם אחרי מכה ומדינה, בו נמצאים כיפת הסלע ומסגד אל אקצא, הוא מעין מיקרוקוסמוס של הסכסוך הישראלי-פלסטיני. התפרצויות האלימות שמתרחשות בו שוב ושוב מסתיימות בקול ענות חלושה, ללא הכרעה של ממש. כסוגייה המיועדת לפתרון במסגרת הסדרי הקבע, בעוד התהליך המדיני מצוי בקיפאון עמוק, עתידו בלתי ברור, וממשלת ישראל מנצלת זאת בכדי להרחיב את שליטתה ברחבת ההר. זאת ועוד: הניהול המשותף הישראלי-ירדני של האתר הוא דוגמא גם להדרה הפוליטית של הפלסטינים מהמקום אותו הם מחשיבים לבירתם, ולחוסר יכולתה של התנועה הלאומית הפלסטינית המפולגת להגן על אותו המקום. עמוד תווך של היהדות וכאתר בעל חשיבות מרכזית באסלאם, הרחבה הניבה גם התכחשות ערבית להיסטוריה היהודית ולזיקתה לארץ הקודש, ודחייה יהודית, בפרט במחנה הדתי, של הזיקות הפלסטיניות והמוסלמיות. כסמל דתי ולאומי מוביל בשני הצדדים, הרחבה מנכיחה את המשקל ההולך וגובר של קולות דתיים-לאומיים בישראל ושל קולות איסלאמיסטים בקרב הפלסטינים.

אך לרחבת ההר יש גם מאפיינים ייחודיים. היא המקום היחיד בגדה המערבית שבו יש לממלכת ירדן תפקיד רשמי והמרחב הפוליטי היחיד בירושלים עבור הפלסטינים בו הם יכולים להתארגן. בישראל, האתר הפך להיות מוקד מרכזי עבור הימין, ובפרט הציונות הדתית, שהדגישה עוד את חשיבותו של המקום בעקבות הסכמי אוסלו מ-1993 וההתנתקות מעזה ב-2005. הרחבה הקדושה לא רק משקפת אירועים המתרחשים במקומות אחרים, אלא גם מעצימה אותם. זיכרונות האינתיפאדה השנייה שהצית ביקורו של אריאל שרון באתר עם פמליה של כמה מאות אנשי ביטחון, טריים עדיין. רבים לכן חוששים שאלימות באתר עשויה להוביל להידרדרות רחבה יותר. משום שהאתר מדגיש את פוטנציאל האלימות, את השסעים בתוך שתי החברות ואת הכשלים של התהליך המדיני, יש צורך דחוף בתשומת לב אליו.

בה בעת, טיפול מידי עשוי להצביע, ולו ברמז, אפשרות כיצד נכון להחיות את התהליך המדיני הגווע. ההצעה האחרונה עשויה להיראות פרדוקסלית, שכן עתיד הרחבה הקדושה הוא אחת מסוגיות הסדר הקבע היותר קשות לפיצוח. בישראל, הזיקה אל הר הבית גבוהה מאי פעם, שכן לימין ולשמאל קשה במיוחד לקבל את העובדה שבמדינה יהודית יוטלו הגבלות על הפולחן הדתי של יהודים, לא כל שכן במקום הקדוש ביותר להם. לאחר 1967 ובמשך כמה עשורים, ממשלת ישראל הייתה נכונה להשאיר על כנו את הסטטוס קוו, לפיו כניסת היהודים לרחבת ההר הותנתה בפועל בהסכמה ירדנית ותפילת לא-מוסלמים ברחבה נאסרה. כיום, לעומת זאת, רבנים מרכזיים בציונות הדתית מאשרים ואף מעודדים את העלייה להר הבית; ולמרות ההתנגדות החרדית, הדתיים-לאומיים אשר חותרים לשינוי מערך ניהול הרחבה מצאו להם בני ברית חילוניים, המאמינים כי אין להגביל את ריבונות ישראל ואת חופש הפולחן באתר.

עבור הפלסטינים, התגברות העניין והנוכחות היהודיים ברחבה הקדושה מעוררים באופן תחושה שלטעמם הינה מוכרת מדי, שכן מבחינתם זוהי המשכה של מגמה רבת שנים. בהמשך לפגיעה במספר

מסגדים ואתרים קדושים אחרים בשנים שלאחר מלחמת העצמאות ולחלוקת מסגד אברהימי בחברון בכדי לאפשר תפילת יהודים במערת המכפלה – הפלסטינים איבדו בהדרגה את השליטה במקומות הקדושים ובסמלים הלאומיים שלהם. אתרים יהודיים דתיים והיסטוריים במזרח ירושלים הפכו למוקדי שליטה ישראלית. נוכחות יהודית באותם אתרים באה יחד עם מעורבות ביטחונית בסביבה הערבית הסמוכה, ועוררה כעס והתנגדות אצל התושבים. לשיטתם של פלסטינים רבים הם נאבקים באל-אקצה על המבצר האחרון בעיר שלמעשה הם כבר איבדו.

עם התדרדרות התיאום בין ירדן לישראל ולאור פרשנויות סותרות של מערך הסטטוס קוו, בעלי העניין השונים מנסים להגן על האינטרסים שלהם על ידי יזום משברים – באמצעות זריקת אבנים, כוחות ביטחון או דיפלומטיה. הסטטוס קוו, שראשיתו ביוני 1967, נראה כאילו הגיע לסוף דרכו, אך למרות מגבלותיו הוא נותר מוקד ההסכמה היחיד בין הממשלות בעלות העניין בנוגע לרחבה הקדושה. כדי להבטיח את היציבות במקום, יש לחזק ולהרחיב את הסטטוס קוו הקיים. מהלך כזה יכול לכלול:

גישה. נוכחותם של יהודים דתיים ברחבה הקדושה לבעיה מעוררת מחלוקת חריפה מאז שגישת המוסלמים למתחם הוגבלה. דווקא הנכונות לאפשר גישה לכל הקהילות סוללת את הדרך להבטחת הגישה של כל קהילה בנפרד.

תפילה. יש להימנע מלבצע כל שינוי חד-צדדי בהסדרי התפילה ברחבה הקדושה, הרכיב הנפיץ ביותר בסטטוס קוו. לכן, עד שישראל, ירדן והפלסטינים יסכימו על שינויים, אין לאפשר תפילה של מי שאינם מוסלמים באתר, ובתוך כך גם יהודים.

ארכיאולוגיה ועבודות ציבוריות. מנהיגים משני הצדדים צריכים לגנות את הטענות המיושנות והמסוכנות שמעלים בציבור שלהם: בישראל את הטענות שלפיהן עבודות התחזוקה הירדניות (המבוצעות על ידי ההקדש האסלאמי – ווקף – שמנהל את המקומות הקדושים) הורסות ממצאים ארכיאולוגיים יהודים, ואצל הפלסטינים, הירדנים והערבים ככלל – שישראל זוממת להרוס את מסגד אל-אקצה.

השתתפות פלסטינית. הסטטוס קוו כיום הוא ביסודו הבנה ישראלית-ירדנית וככזה הוא מדיר את הפלסטינים. הגוף הירדני איננו זוכה לאמון במזרח ירושלים. אף שהשתתפות רשמית של הרשות הפלסטינית לא תהיה מקובלת על ישראל, מועצה מייצגת המורכבת מדמויות פלסטיניות ירושלמיות בכירות, עשויה להעניק לו את רמת הסמכות הדרושה לייצב את המצב בעיר.

חזון מרחיק לכת יותר הוא לראות באתר קרש קפיצה לחשיבה מחודשת על השאלה כיצד על ישראלים ופלסטינים לפעול כדי להגיע לשלום. לשם כך נדרשת חשיבה מחודשת על שילוב קבוצות וסוגיות שהודרו עד כה הדיונים במאמצים המדיניים, כמו ציונים דתיים בישראל, פליטים פלסטינים, תושבי מזרח ירושלים וערבים אזרחי ישראל.

הרחבה הקדושה היא הזדמנות לשלב גם את הממדים הדתיים והנרטיביים של הסכסוך, שחשיבותם גברה. דיאלוג דתי – בתוך כל חברה וקהילה דתית ובהמשך במידת האפשר גם ביניהן – עשוי לסייע לא רק להשגת פתרון לסכסוך, ביום מן הימים, אלא גם לניהול האתר הביניים עד אז.

יהיה קשה לגבש הסכם או הסדר כלשהו, בפרט בנוגע לרחבה הקדושה, ללא תמיכת מנהיגים דתיים. יחד עם זאת, בהתחשב בפוטנציאל הגבוה לאלימות ברחבה הקדושה, יש להתחיל מהיסודות: הבטחת סביבה יציבה בה אפשר יהיה להניח את אבני הבניין של תהליך מדיני חדש. נוכח העובדה שהתהליך המדיני איננו מתפקד עוד ושמשלת ישראל מוכנה לחיות גם בלעדיו, שהסלמה משמעותית מול עזה היא תמיד תרחיש אפשרי, שהתנועה הלאומית הפלסטינית על הקרשים ושדעתה של הקהילה הבינלאומית מוסחת כאשר שאר האזור העולה בלהבות – הרגעת הליבה הסמלית של הסכסוך תהיה הישג חשוב.

על מצבו של הסטטוס קוו בהר הבית

I. מבוא

ה"רחבה הקדושה" (ולעתים "רחבת ההר", או פשוט "הרחבה") – המושג בו דו"ח זה משתמש באופן ניטראלי לתיאור המרחב שהיהודים מכנים הר הבית והמוסלמים אל-אקצה/אל-חראם א-שריף – ניצבת בלב ליבו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני.¹ כ-220,000 פלסטינים, למרות מחלוקת על הסדרי תחבורה, הגיעו אל האתר מישראל ומהגדה המערבית בכל אחד משני ימי השישי הראשונים של חודש הרמדאן.² במהלך המחצית השנייה של 2014, עמדה הרחבה במוקד "אינתיפאדת ירושלים" הכושלת אשר החלה בהתגברות המחאות הפלסטיניות וההגבלות הישראליות על כניסת מוסלמים למתחם, וצברה תאוצה בעקבות חטיפתם ורציחתם של שלושה נערים ישראלים בגדה המערבית, ובתגובה, רציחתו של נער פלסטיני בירושלים. המלחמה שפרצה בעזה ונמשכה יותר משבעה שבועות ביולי-אוגוסט, הפכה את 2014 לשנה הכי עקובה מדם בתולדות הסכסוך הישראלי-פלסטיני³ והובילה למחאות והפגנות מתגברות והולכות. צעירים פלסטינים השליכו אבנים וחזיזים, שוטרים ישראלים הגיבו בירי רימוני עשן והלם, ובירי כדורי גומי. אף שמרבית האלימות שככה בהמשך השנה, המתרחבות בעיר, ובפרט ברחבה הקדושה, נותרה בעינה.⁴

¹ ה"רחבה הקדושה", רחבה קטנה (כחצי קילומטר רבוע) בעיר העתיקה בירושלים, היא האתר הדתי החשוב ביותר ליהדות והיא בעלת חשיבות מרכזית באסלאם. לפי המסורת היהודית, האתר מכיל את אבן השתייה ש"ממנה הושתת העולם" ועליה עקד אברהם את בנו יצחק וכמעט שהקריבו לאל. זהו המקום בו ניצבו בתי המקדש הראשון והשני (הראשון נחרב בשנת 586 לפני הספירה, והשני בשנת 70 לספירה). השארית היחידה שנותרה מהמתחם הקדום היא קיר התמיכה המערבי, המכונה על ידי היהודים "הכותל המערבי" או "כותל הדמעות" (שכן הקינות בדבר חורבן המקדש נערכו לידו), והוא האתר המרכזי ביותר ביהדות לתפילה ולעליה לרגל מאז שהעלייה לרחבה עצמה היתה אסורה מטעם דתיים כפי שמוסבר בעמוד 3 להלן. במסורת המוסלמית, מסגד אל-אקצה ("הקצה", המרוחק ביותר) היה היעד של מסע הלילה של מוחמד ממכה, על גבי סוסו המכונה אל-בוראק ("הברק"). מאותה אבן שתייה ברחבה הקדושה, מסעו של מוחמד לקח אותו אל השמיים ובהמשך למכה. באסלאם, הרחבה כולה, ולא רק שני המבנים המרכזיים הניצבים עליה (מסגד אל-אקצה וכיפת הסלע), נחשבת כבעלת קדושה של מסגד, והיא האתר הקדוש הסוני השלישי בחשיבותו, אחרי מכה ומדינה.

² סוכנות החדשות אנדלו, 19 יוני 2015. ברמדאן הזה ישראל מתירה באופן חריג להרבה יותר פלסטינים להיכנס לירושלים בכדי להתפלל באל אקצה. מהגדה המערבית נכנסים גברים מעל גיל 40 ונשים בכל הגילאים. בנוסף, הותרה כניסת 500 עזתים (מתוך אוכלוסייה של כ-1.8 מיליון אשר רק לעתים נדירות מקבלים אישור להיכנס לישראל או לבקר באל אקצה) ביום השישי הראשון של החודש אך היתרים נוספים בוטלו לאחר שסלפים-ג'יהאדים ירו טילים על ישראל מעזה. כמה הקלות אחרות לכניסה מהגדה המערבית בוטלו אחרי התקפות על ישראלים שם. בעוד שפלסטינים מהגדה המערבית בדרך כלל נדרשים להיכנס דרך מחסומים צבאיים לירושלים, ישראל הודיעה השנה על נכונותה להתיר לאוטובוסים לנסוע ישירות מערים בגדה המערבית; האוטובוסים לא הופעלו משום שהרשות הפלסטינית סירבה לתאם את נסיעתם, בטענה שהיא אינה מוכנה לדחות קטגוריות של צליינים שישראל אסרה, וכך לתפקד כמה שלראייתם הינו סייע למנגנון הביטחון הישראלי. אנליסט פלסטיני טען שתגובת הרשות אינה כנה: "התיאום הבטחוני עם ישראל אינו סוד. אם הוא מתקיים בכל מקרה לפחות שהעם ייהנה ממנו".

ראיון קבוצת המשבר, ירושלים, 25 יוני 2015.

³ דו"ח חרום על המצב בעזה, משרד ארגון האומות המאוחדות לתיאום עניינים הומניטריים (OCHA) בשטחים הכבושים הפלסטיניים, 4 בספטמבר 2014. ראו תדריך המזרח התיכון מס. 42 של קבוצת המשבר הבינלאומית, "לקראת הפסקת אש קבועה בעזה", 23 באוקטובר 2014.

⁴ במהלך יולי ואוגוסט, משטרת ישראל מנתה יותר מ-12,000 תקריות של השלכת אבנים ובקבוקי תבערה, כמו גם ירי חזיזים על כוחות בטחון ומשטרה ישראלים, אזרחים ותשתיות (ובפרט קו הרכבת הקלה שמקשר בין מזרח העיר למערבה). עשרות שוטרים ישראלים נפצעו. נדב שרגאי, "בירת הטרור", ישראל היום, 7 בנובמבר 2014.

אין זה מקרה שההסלמה המשמעותית ביותר התרחשה במהלך חודש רמדאן וחגי תשרי שבאו בעקבותיו, שכן לרחבת ההר במועדים אלה תפקיד מרכזי. מחשש לאלימות באתר עצמו ומהשלכותיה האפשריות גם הרחק מעבר לו, הטילה משטרת ישראל מגבלות חמורות על גישת מאמינים משתי הדתות. עבור הפלסטינים הייתה זו הדרדרות מדאיגה, הן מבחינת מספר המאמינים המוסלמים שנאסרה כניסתם והן מבחינת ההיתר למתפללים יהודים לעלות ולהסתובב בהר כמעט לבדם – מציאות שלכאורה היוותה שינוי במשטר הגישה אל הרחבה.⁵ במהלך תפילות יום שישי של הרמדאן מצאו עצמם עשרות אלפי תושבי מזרח ירושלים, שנמנעה הגעתם למסגד אל-אקצה, מתפללים ברחובות ובמחסומים המובילים לעיר העתיקה. כמו בשנים קודמות, למאות אלפים נוספים בגדה המערבית לא הותר אף להתקרב לירושלים ולכן לאל-אקצה. מאות פלסטינים נעצרו ועוכבו לחקירה, ובכל זאת הצליחו צעירים פלסטינים להסתנן אל המתחם ולהשתמש במסגד כמחסה להתקפות על כוחות המשטרה הישראלים. בתגובה ירתה המשטרה לתוך המסגד, וגרמה נזק לדלתות ולחלונות.⁶

בפעמים אחרות, כאמצעי מניעה בטחוני, נאסר על יהודים ואחרים שאינם מוסלמים לגשת לאתר. אולם, ההאשמות מצד דמויות ישראליות בכירות על כניעה לאלימות הערבית הובילו את הממשלה לנקוט באמצעים חריפים אף יותר נגד הפלסטינים: צעירים פלסטינים אשר השליכו אבנים וחזיזים מתוך מבנה המסגד ננעלו בתוכו על ידי המשטרה בזמן שיהודים דתיים ביקרו ברחבה.⁷ מראה זה נתפס כהתגרות בוטה במיוחד על ידי פלסטינים לאור חששם שישראל תחלק את הרחבה הקדושה בין יהודים למוסלמים, בין אם על פי זמנים או על ידי חלוקה פיזית, כצעד ביניים לקראת הקמת בית המקדש השלישי במקומו של המסגד.⁸ בלילה האחרון של רמדאן, לילת אל-קאדר ("ליל הגורל" או "ליל הרוממות"), שבו נהגו בעבר מאות אלפים לבוא ולהתפלל במסגד, אלפי פלסטינים רמסו מחסומים והציתו את נקודת המשטרה הישראלית ברחבה הקדושה.

באוגוסט, לאחר תום המלחמה בעזה, פחתה האלימות בירושלים אבל לא הגיעה לקצה. בפרט, נמשכו פיגועי הדרסה שמבצעים "זאבים בודדים". בתגובה לניסיון ההתנקשות בחייו של הרב יהודה גליק, פעיל בולט בנושא הר הבית, ב-30 באוקטובר, אסרה ישראל לחלוטין כניסת מוסלמים לאל-אקצה, כולל גברים מבוגרים הנחשבים למהווים סיכון בטחוני מזערי וכניסתם למתחם כמעט ואיננה נשללת אף פעם. בתגובה לכך הוכרזה במזרח ירושלים שביתה כללית, וירדן, שחששה מהסלמה חמורה אף יותר, החזירה את שגרירה מישראל ואיימה בניתוק הקשרים הדיפלומטיים.

לאחר התערבות אמריקאית בתחילת נובמבר, כאשר מזכיר המדינה האמריקאי ג'ון קרי כינס פגישה בין המלך הירדני לראש ממשלת ישראל, הבטיח בנימין נתניהו להוריד את רמת המתחים והושגה בסופו של דבר הכלת המשבר.⁹ מאז התירה ישראל כניסת מוסלמים מישראל ומירושלים בני כל הגילאים, הגבילה את כניסתם של יהודים דתיים (על בסיס הופעתם החיצונית ולבושם) לקבוצות קטנות, ומנעה כמעט לחלוטין את כניסתם של שרים וחברי כנסת. יתר על כן, המאמצים החקיקתיים לשינוי מעמדה של הרחבה הקדושה והפעולות המותרות בה נבלמו (אם כי ההכרזה על הבחירות בישראל תרמה כנראה גם כן להאטת הפעילות הפרלמנטרית). ירדן מצדה, השכילה בין השאר למנוע מצעירים פלסטינים להסתנן בלילה אל המתחם. בעקבות שינויים אלה, פחתה האלימות באופן ניכר.

שובו של השגריר הירדני לתל-אביב בפברואר 2015 סימן את הזרתה של הנורמליות השברירית לירושלים. גם השקט היחסי במהלך השנה האחרונה לכאורה מעיד על כך. עם זאת, לאור בחירתם של

⁵ בשיאן של המגבלות, בפרט במהלך סוכות (7-17 לאוקטובר), נאסר על נשים פלסטיניות/מוסלמיות ועל גברים מתחת לגיל 50 להיכנס להר הבית.

⁶ ג'ושוע מיטניק וניקולס קייסי, "ירדן מאשימה את ישראל בתקיפת וחילול מסגד אל-אקצה", וול-סטריט ג'ורנל, 5 בנובמבר 2014. ירדן טענה שניצוצות מרימוני הלם ישראלים הציתו את השטיחים במסגד, בעוד שמשטרת ישראל טוענת שהגורם לשריפה הוא החזיזים שהשתמשו בהם המפגינים הערבים.

⁷ התרחשויות אלה אירעו בדרך כלל בסוכות, בפרט ב-13 באוקטובר 2014. דו"ח עדכון הר הבית מס' 2, עיר עמים, 2 באוקטובר 2014.

⁸ ראיון קבוצת המשבר, שיחה ראד סאלח, אום אל פאחם, מאי 2015.

⁹ ירדן העלתה במהלך הפגישה את דאגותיה, ובהן גישת מוסלמים, הגבלות ספציפיות על כניסת נשים, וההכחשה של גורמים ישראלים רשמיים את ההיסטוריה המוסלמית של האתר. ראיון קבוצת המשבר, גורם רשמי בארמון הירדני, עמאן, 17 במרץ 2015. קרי נפגש בנפרד עם נשיא הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס.

חברי כנסת חדשים הששים להפגין בפני ציבור בוחריהם את נאמנותם, הקמת ממשלה ניצית, התגברות התסכול בקרב צעירים במזרח ירושלים והעדר הנהגה בקרבם, התעצמות התסכול של שוחרי המקדש והעלייה לרגל במסגרת חודש רמדאן בימים אלו – השקט עלול להיות מתעתע.

II. הסטטוס קוו המשתנה

כאשר ירושלים, ובתוך כך הרחבה הקדושה, עברה משלטון העותומנים לידיים בריטיות בסיום מלחמת העולם הראשונה, מערך ניהול האתרים הקדושים נותר פחות או יותר כשהיה. תחת שלטון הבריטים (1917-1948) והירדנים (1948-1967), ה"ווקף" המשיך לנהל את ענייני היומיום של האתר.¹⁰ בעוד שתפילת לא-מוסלמים נאסרה, כפי שהיה מזה מאות בשנים,¹¹ ככלל, היהודים לא יצאו נגד האיסור.¹² תשומת ליבם התמקדה בכותל המערבי הסמוך, המהווה חלק מחומת התמך החיצונית של הרחבה הקדושה. היהודים התפללו בכותל בתקופת השלטון הבריטי, אך בעת השלטון הירדני הותר להם הדבר רק באמצעות מערכת תיאום מסורבלת, שנעשה בה שימוש רק לעתים נדירות.

לאחר מלחמת ששת הימים, במהלכה כבשה ישראל את הגדה המערבית ובתוך כך את העיר העתיקה בירושלים, ולנוכח החשש מהתלקחות רחבת היקף עם העולם הערבי והמוסלמי, שר הביטחון הישראלי משה דיין הותיר את השליטה ברחבה הקדושה בידי הווקף.¹³ למרות שישראל כבשה את השטח והחילה את ריבונותה על מזרח ירושלים, בכדי לשמור על הסדר הציבורי מנעה הממשלה הלכה למעשה תפילת יהודים במתחם, בהתאמה עם הפרשנות ההלכתית המקובלת באותה עת שאסרה על העלייה להר הבית, והנחתה את היהודים להתפלל בכותל המערבי.¹⁴

המודוס ויונדי הבלתי רשמי באתר, שנודע פשוט בתור ה"סטטוס קוו",¹⁵ היה אם כך פועל יוצא של פרגמטיזם והסכמות שבשתיקה, ולא של הסדר רשמי. באופן רשמי, בין ישראל וירדן שרר מצב מלחמה; ישראל החילה את החוק הישראלי במזרח ירושלים בשלהי יוני 1967 (מהלך שלא זכה להכרה בינלאומית, כפי שלא זכתה לכך גם השתלטותה של ירדן ב 1948 על אותה הטריטוריה), אך ירדן המשיכה לטעון לריבונות שם. ההסדר הותיר את הווקף הירדני כאחראי על ניהול הרחבה ואת ישראל כאחראית על הביטחון והגישה לאתר. אז כמו היום, הרשויות האסלאמיות הסדירו את תפילת המוסלמים וקבעו את שעות הפתיחה, קוד הלבוש וכללי ההתנהגות למבקרים שאינם מוסלמים. כמו כן, הם ניהלו ומנהלים כמאה מבנים השוכנים במקום.

¹⁰ ה"ווקף" הוא מושג כללי למוסד מוסלמי המנהל אתרים קדושים ואתרי צדקה. הרחבה הקדושה מנוהלת על ידי ווקף זה מאות בשנים. תחת המנדט הבריטי השליטה הייתה נתונה בידי המועצה המוסלמית העליונה, גוף מקומי שבסיוע בירושלים. לאחר מכן, בעקבות מלחמת העצמאות בשנת 1948, הווקף הירדני שבסיוע בעמאן נטל את השליטה.

¹¹ "מתחם מסגד אל-אקצה תחת מתקפה: הסכנות האורבות בין הפוליטיקה לנבואות", המרכז האקדמי הפלסטיני לחקר עניינים בינלאומיים (PASSIA), ירושלים, אפריל 2015. פלסטינים מסבירים את האיסור על תפילת לא-מוסלמים בשני אופנים. מבחינה דתית, יש כאלה הטוענים, הרחבה כולה, ולא רק המבנים שעליה, מהווה מסגד (זאת אף שלא-מוסלמים אינם מנועים באופן מוחלט מתפילה במסגדים). במושגים פוליטיים, הסביר השייח' עכרימה סברי, לשעבר המופתי של הרשות הפלסטינית וכעת ראש המועצה המוסלמית העליונה בירושלים: "כניסת יהודים מותרת כמבקרים, אך לא כמתפללים. היהודים קוראים למקום הר הבית ואומרים 'הוא שלנו'. כמובן שלא נרשה להם להיכנס לאחד האתרים הקדושים שלנו, להתפלל שם ולומר שהוא שלהם". ראיון קבוצת המשבר, ירושלים, 7 במאי 2014.

¹² בשנות החמישים של המאה התשע עשרה, העותומנים פרסמו צו המתיר ללא-מוסלמים להיכנס לאתר כשש-מאות שנה של הדרה. בתגובה, הממסד הרבני בארץ ישראל פרסם איסור על עליית יהודים להר, בהתבסס על העיקרון ההלכתי לפיו נאסר על היהודים לדרוך על קודש הקדושים של המקדש הקדום, שהיה ממוקם על הרחבה. דותן גורן, "הסטטוס קוו בהר הבית: ממת?" א.נ.א.ר. ג'י-מערבי, 16 בנובמבר 2014. tinyurl.com/pzhdgq. שוחרי המקדש טוענים שהאיסור ההלכתי הזה נבע מתוך הרצון להימנע מהתנגשות עם התושבים המוסלמים או עם השלטונות העותומנים. ראיון קבוצת המשבר, הרב יהודה גליק, ירושלים, 17 ביולי 2012.

¹³ בתוך כך הורה דיין לרב הצבאי הראשי, שלמה גורן, לפרק את בית הכנסת הקטן והמאולתר שהקים זה האחרון בהר הבית ושלל את הצעתו של האחרון לפוצץ את כיפת הסלע. נדב שרגא, "הר המריבה", הוצאת כתר, 1995.

¹⁴ החלטת הממשלה 761, 20 באוגוסט 1967. פעילי המקדש מצביעים על כך שמטרת ההחלטה היה מניעת אי-סדר ציבורי באותה עת, ואין בכך משום קביעה עקרונית וקבועה. ארנון סגל, "כיצד הומצאה החלטת ממשלה", מקור ראשון, 24 במאי 2013. הרב של הכותל המערבי והאתרים הקדושים בישראל הציב שלט, הניצב במקומו עד היום, הקובע כי ההלכה היהודית אוסרת את הכניסה להר. עם זאת, משטרת ישראל אמרה מפורשות כי תפילת יחיד שקטה וללא תנועה מותרת בהר הבית, כל עוד היא איננה ניכרת לעיני המתבוננים מהצד.

¹⁵ גורם רשמי ירדני הדגיש שההסדר הוא רק דה-פקטו: "אנחנו מתאמים דה-פקטו על לשמור על הסדר הציבורי. איננו מכירים בזכויות של ישראל שם. לפי החוק הבינלאומי, הרחבה הקדושה כבושה בידי ישראל, ובתור כובש ישראל מחויבת לאפשר לרשויות המוסלמיות לפעול". ראיון קבוצת המשבר, דיפלומט ירדני, תל אביב, 9 במרץ 2014.

השליטה הישראלית הייתה ונותרה מוגבלת לשיטור בתוך הרחבה הקדושה ומחוצה לה. כוחות הביטחון הישראליים מפקחים על הגישה לאתר ולעתים אוסרים את הכניסה אליו משיקולים הכרוכים, לשיטתה של ישראל, בשמירה על הסדר הציבורי. ישראל גם מחזיקה במפתחות לשער המוגרבים, דרכו היא מתירה את עלייתם של יהודים ותיירים שאינם מוסלמים מרחבי העולם, לרחבת ההר. מאז אוגוסט 2003, פעולה זו מתבצעת ללא הסכמת הווקף.¹⁶ כמו כן, ישראל מונעת לעתים את מה שהיא מחשיבה כהפרות בוטות של הסטטוס קוו, כמו למשל עבודות ציבוריות לא מתואמות בהיקף רחב. אף שב-48 השנים האחרונות ההסדר הזה נותר ללא שינוי כמעט, הוא נתון ללחצים לעתים קרובות, בפרט בשלוש סוגיות עיקריות השנויות במחלוקת: שאלת הגישה לרחבה הקדושה, תפילת מי שאינם מוסלמים וחפירות ארכיאולוגיות ועבודות ציבוריות.

א. בראשית הייתה יציבות – מ-1967 עד שנות התשעים

בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים, העדר העניין המידי בציבור היהודי בעליה להר הבית הביא לכך שהסטטוס קוו תפקד בצורה חלקה יחסית. תחת הכותרת "תיאום", ישראל השלימה עם דרישות ירדניות לאסור כניסה על יהודים שנחשבו בעיני עמאן לפרובוקטיביים,¹⁷ אסרה בתיאום עם הווקף על תפילת לא-מוסלמים באתר,¹⁸ ואפשרה כניסת תיירים בני דתות אחרות למסגד אל-אקצה ולכיפת הסלע, אשר הווקף גבה עבורה תשלום צנוע.

רשות העתיקות ביצעה מה שמומחה כינה "פיקוח רשמי-למחצה", דהיינו בדיקות בפרופיל נמוך של המסגדים והחללים התת-קרקעיים, לצרכי צילום ותיעוד עבודות שהתבצעו שם.¹⁹ בהתחשב בהיקף המצומצם של העבודות ברחבה הקדושה – הווקף שיחזר בניינים קיימים וערך שינויים מזעריים נוספים רק מעל פני הקרקע – סברה הממשלה הישראלית שרמת הפיקוח היא מספקת.²⁰

עם זאת, היו כמובן גם מחלוקות. בייחוד בשנת 1981, כאשר ישראל הפרה, בטעות לטענתה, מתחת לרחבה הקדושה, גורמים בווקף חסמו את החפירה באמצעות מלט.²¹ התקרית חסרת התקדים העצימה את חוסר האמון בקרב האוכלוסייה הפלסטינית והממשלה הירדנית, שממילא נטו לחשוך בכוונות של ישראל לגבי הרחבה.

יהודים דתיים מעטים בלבד עלו להר הבית באותה עת, וזאת בשל האיסור ההלכתי שנבע מהחשש לדרוך במקום בו שכן בעבר קודש הקודשים של המקדש.²² שוחרי המקדש הראשונים – אלה שקראו להעניק מעמד מרכזי יותר למקדש בפולחן הדתי העכשווי – מיקדו בשקט את מאמציהם בהנחת התשתית ליעד הסופי של הקמת מקדש חדש. הם ערכו הכנות מדוקדקות, הכוללות את הכנת הכלים הנחוצים לפולחן במקדש, למדו לעומקם את החוקים ההלכתיים שנזנחו הנוגעים לעבודת המקדש תוך דגש על

¹⁶ הכניסה למי שאינם מוסלמים מותרת במשך שלוש עד ארבע שעות ביום, בין שעות התפילה של המוסלמים. האתר סגור בפני לא-מוסלמים בימי שישי (היום הקדוש האסלמי) ובחגים אסלמיים, ומאז שנת 2000 גם בשבתות.

¹⁷ ראיון קבוצת המשבר, דיפלומט ירדני, 9 במרץ 2015.

¹⁸ זאת למעט יוצא מן הכלל אחד. פעמיים בשנה, בחגים הקשורים לבית המקדש, קבוצה מצומצמת מאוד של יהודים מתפללת בבניין ה"מחכמה" (בית הדין) שישראל תפסה ב-1969 ומשתמשת בו מאז כתחנת משמר הגבול. הבניין סמוך ומעל לדופן המערבית של הר הבית ולפיכך נחשב כחלק מהרחבה הקדושה הן לפי החוק האסלאמי והן לפי החוק היהודי. הכניסה לבנין נמצאת מחוץ לרחבה.

¹⁹ ראיון קבוצת המשבר, עו"ד שמואל ברקוביץ', מומחה למקומות הקדושים, ירושלים, 14 במאי 2014.

²⁰ יצחק רייטר, "הסטטוס-קוו בהר הבית/אל-חרם אל-שריף תחת שלטון ישראל (2000-1967)", בתוך י. רייטר (עורך) **ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001, עמ' 313.

²¹ ראיון קבוצת המשבר, גורם רשמי לשעבר בווקף, ספטמבר 2010. מנהרת הכותל המערבי שחפר המשרד לענייני דת, התעקלה מזרחה, לכיוון מסגד אל-אקצה. הווקף, שראה בזה ניסיון להרוס את מתחם אל-אקצה, חסם את הכניסה החדשה. רייטר, "הסטטוס-קוו בהר הבית/אל-חרם אל-שריף תחת שלטון ישראל (2000-1967)", עמ' 312-313.

²² עם זאת, מי שהתעלם מהאיסור לא התקשה להיכנס. יהודים בודדים שרצו להתפלל בשתיקה ברחבה הקדושה בשנות השבעים יכלו בדרך כלל לעשות כן. רייטר, "הסטטוס-קוו בהר הבית/אל-חרם אל-שריף תחת שלטון ישראל (-1967) 2020)", עמ' 304.

יישומם המעשי בהקדם, ופיתחו תפיסות דתיות המדגישות את מרכזיות המקדש בגאולת ישראל.²³ במקביל לכך, התפתחה בציבור הדתי-לאומי תפיסת הוראה שהדגישה את חשיבות המציאות החיה של התנ"ך, וכך הגבירה את חשיבות האתר הפיזי עצמו ברחבת ההר.²⁴ בעשורים הבאים נשמר הסטטוס קוו, למרות תקריות והסלמות מדי פעם. שירותי הביטחון של ישראל סיכלו יותר מתריסר ניסיונות לפוצץ את המסגד.²⁵ ב-1969 הצית אוונגליסט נוצרי אוסטרלי את מסגד אל-אקצה וב-1982 פתח חייל ישראלי באש בהר הבית, הרג נציג של הווקף ופצע מתפללים מוסלמים. ב-1990 נהרגו כ-20 פלסטינים ו-150 נפצעו כאשר משטרת ישראל השתמשה באש חיה כדי לפזר פלסטינים שהשליכו אבנים וסלעים על מתפללים ישראלים ברחבת הכותל, לאחר שפרצה שמועה כאילו קבוצה של שוחרי המקדש מתכננת לצעוד ולהפגין במסגד אל-אקצה.²⁶

ב. סדקים ראשונים – (1992-2000)

תהליך אוסלו שינה את הסטטוס קוו בכמה אופנים, ובפרט הצלחתה של הרשות הפלסטינית לתפוס בהדרגה את מקומה של ירדן כממשלה שזוכה בנאמנות הווקף.²⁷ המגמה הזו הפכה את התיאום עם ישראל למורכבת יותר, בפרט בסוגיות של ארכיאולוגיה ועבודות ציבוריות. בשילוב עם פעילות אגרסיבית יותר לקידום התנחלות במזרח ירושלים, התוצאה הייתה טראגית. בספטמבר 1996 ישראל פתחה ברובע המוסלמי של העיר העתיקה כניסה צפונית למנהרות הכותל המערבי, מנהרות תת-קרקעיות אשר נמצאות הישר מתחת לקיר החיצוני המערבי של הרחבה הקדושה.²⁸ המהלך הזה הצית הפגנות המוניות בירושלים, ביתר הגדה המערבית וברצועת עזה. בעיר העתיקה לבדה נהרגו שלושה פלסטינים ו-31 איש נפצעו (20

²³ התפיסה הדתית המסורתית של הציגונות הדתית, המבוססת על כתיבי הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1865-1935), גורסת שהמקדש השלישי יבנה לקראת סופו של תהליך הגאולה, לאחר שריבונות ישראלית מלאה – וביחד אתה, ריבונות בהתאם להלכה – תוחל על ארץ ישראל כולה. ראו: דו"ח המזרח התיכון מס. 147 של קבוצת המשבר הבינלאומית, "הציבור הדתי-לאומי והסכסוך הישראלי-פלסטיני", 21 בנובמבר, 2013, עמ' 1-3. לעומת זאת, התפיסות הדתיות החדשות מדגישות את האמונה שהאונטיות של העם היהודי נובעת מהזיקה שלו אל המקדש – דגש שנתפס כחיוני בייחוד לאחר נסיגת ישראל מסיני בעקבות הסכם השלום שנחתם בין ישראל למצרים ב-1979. רק בהקמת המקדש, טענו וטוענים מצדדי העמדה הזו, ימצאו היהודים את היעוד האמתי שלהם בעבודה משותפת לקראת גאולה שלמה. פינני ימית בשנת 1982 הביא את קבוצת הגרעין הראשונית לאמץ עמדה זו, ובהם רבה של ימית, הרב ישראל אריאל; תהליך אוסלו הביא פעילים נוספים, ובפרט חבר הכנסת לשעבר מטעם הליכוד משה פייגלין, לתמוך גם כן בעמדה זו.

²⁴ תהליך זה המכונה "מהפכת התנ"ך", אשר בין היתר עודדה הוראה באמצעות מגע אינטנסיבי עם המציאות הריאלית של המקרא, הורגש כבר בשנות השמונים בישיבות ליברליות יחסית. רבנים מובילים לקחו את תלמידיהם לביקור בהר הבית, אם כי רק לאורך ההיקף של הרחבה. זאת בהתאם להנחה שקודש הקודשים לא יכול היה להיות ממוקם שם, שכן הרחבה הקדושה הורחבה על ידי הורדוס במאה הראשונה לפני הספירה.

²⁵ אף אחד מהרבנים שפנו אליהם לאישור לא העניק אותו – אך הם גם לא דיווחו על השיחות למשטרה. נדב שרגאי, "אנחנו יכולים למחוק אותו, מה חושב הרב?", הארץ, 31 במאי 2007.

²⁶ מחשש לאלימות, משטרת ישראל חסמה מראש את התהלוכה. בעקבות מה שמכנה ישראל "מהומות הר הבית" והפלסטינים מכנים "טבח אל-אקצה", מועצת הביטחון של האו"ם קיבלה שתי הצעות החלטה המבקרות את ישראל וקוראות לחקירה.

²⁷ ב-1994, יאסר ערפאת מינה את השייח' עכרימה סברי למופתי של ירושלים. סברי השתלט בהדרגה על משרדי הווקף שברחבת ההר. ערפאת מינה גם את הירושלמי חסן טחבוב לשר לענייני הווקף. הייתה זו חתירה תחת סמכותו של ווקף הירדני, שבראשו עמד באותה עת עדנאן אל-חוסייני. היפוך מגמה זו החל בתחילת 2004, כאשר ירדן מימנה עבודות שיקום משמעותיות בכיפת הסלע וניהלה את עובדיה ברחבה בצורה אגרסיבית יותר. דורי גולד, המערכה על ירושלים: אסלאם רדיקלי, המערב ועתיד העיר הקדושה (אנגלית), וושינגטון די סי, 2007, עמ' 225. בוצעו גם שורה של מינויים ירדניים חדשים: באמצע 2006 השייח' מוחמד חוסיין החליף את השייח' סברי כמופתי של ירושלים ובמרץ 2007 השייח' עזאם תמימי נהיה ראש מועצת הווקף. ראיון קבוצת המשבר, מומחה ירדני, עמאן, יולי 2014.

²⁸ נתניהו לא צפה את המחלוקת. הווקף העניק בתחילה הסכמה שבשתיקה לפתיחה, אך חזר בו מתמיכתו כאשר ראש מחוז ירושלים במשטרת ישראל הכריז עליה באופן רשמי. רייטר, "הסטטוס-קוו בהר הבית/אל-חרם אל-שריף תחת שלטון ישראל (1967-2000)", עמ' 309-311.

פלסטינים ו-11 שוטרים ישראלים).²⁹ בתגובה, הווקף הקפיא את התיאום עם רשות העתיקות בישראל, ומנע אף פיקוח לא פורמלי שלה על המתרחש ברחבה הקדושה.³⁰ הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית בישראל, בהנהגתו של השייח' ראאד סאלח, החל גם כן להתגייס בתגובה. הואיל ובכפוף להסכמי אוסלו לרשות הפלסטינית לא הותר לפעול בירושלים, סלאח, בעל אזרחות ישראלית, מיהר למלא את הריק המנהיגותי הערבי בעיר. לדברי אנליסט ערבי-ישראלי,³¹ לאחר שפרש מהתנועה האסלאמית בעקבות השתתפותה בבחירות לכנסת במאי 1996, וכיוון שהיה זקוק למניע בעל מאפיינים דתיים כדי להצדיק את הפרישה, אימץ סאלח את אל-אקצה כמוקד סדר היום הפוליטי שלו. בהמשך לכך, פתח הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית בקמפיין שהאשים את ישראל ב"מזימה להשמיד את אל-אקצה ולבנות במקומו את בית המקדש השלישי".³² במקביל לכך, פעל הפלג הצפוני לחזק את הנוכחות המוסלמית בעיר העתיקה של ירושלים וברחבה הקדושה. כשגברו הגבלות התנועה על תושבי הגדה המערבית ועזה, ארגן סאלח שיירות אוטובוסים של מתפללים וקונים, שיחזקו את המקומות הקדושים ואת כלכלת העיר הערבית.³³ יתר על כן, החל מ-1996 סיפקה התנועה האסלאמית לווקף את המשאבים הכספיים וכוח האדם שנדרשו כדי להפוך שני חללים תת-קרקעיים – לימים מסגד מראווי ומסגד אל-אקצה העתיק³⁴ – לאולמות תפילה גדולים. במהלך העבודות בשנת 1999 במסגד מראווי, שנמשכו שלושה לילות רצופים, כ-10,000 טונות של אדמה גדושים בין השאר בממצאים ארכיאולוגיים יהודיים ומוסלמיים פונו מהאתר והושלכו ללא מחקר. התגובה הראשונית של ממשלת ישראל, למודת ניסיון מהאלימות של 1996, הייתה מרוסנת.³⁵ כאשר הפרטים דלפו החוצה, רשות העתיקות, שוחרי המקדש וארגונים בחברה האזרחית האשימו בגלוי את הממשלה בהתנערות מאחריות וקידמו פיקוח הדוק יותר אחר עבודת הווקף באתר.

במקביל לכך, תהליך אוסלו עורר חששות בקרב קבוצות דתיות, ובפרט הדתיים-לאומיים, לגבי האפשרות שבמסגרת הסכם שלום, פוליטיקאים חילוניים יוותרו על השליטה בהר הבית.³⁶ בפברואר 1996, במטרה להזגיש את חשיבותו של המקום ליהדות ולהעלות את המחיר הכרוך בוותר עליו, הכריז ועד רבני יהודה ושומרון כי יעודד עליה להר.³⁷ עמדה זו מצד ברי סמכא דתיים-לאומיים ממרכז הציבור הדתי-לאומי, העניקה לגיטימיות להתגייסות פוליטית לטובת מטרה שעד אז תמכו בה רק קומץ קבוצות שוליים דתיות.

²⁹ יצחק רייטר, "השלישי בקדושה, הראשון בפוליטיקה: אל-חרם אל-שריף בעיני מוסלמים", בתוך י. רייטר (עורך) ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001, עמ' 166. בגדה המערבית בכללותה ובעזה, עשרות פלסטינים ו-15 ישראלים נהרגו, כולל בקרבות בין משטרת הרשות הפלסטינית לבין צה"ל.

³⁰ ראיון קבוצת המשבר, עו"ד שמואל ברקוביץ', מומחה למקומות הקדושים, ירושלים, 14 במאי 2014.

³¹ ראיון קבוצת המשבר, אנליסט פוליטי ערבי-ישראלי המקורב להנהגת התנועה האיסלמית, אום אל פאחם, מאי 2015.

³² ראיון קבוצת המשבר, שייח' ראאד סאלח, אום אל פאחם, מאי 2015.

³³ התנועה מארגנת שיירות יומיות לתמיכה בכלכלה הפלסטינית ומביאה מאמינים מוסלמים לרחבה הקדושה. מאז הקמתה ב-1996, היא גייסה כספים לטובת העיר והמקומות הקדושים, וסייעה לשמר את הנוכחות האסלאמית באמצעות תפילה, לימוד ותחזוקה. לפי מומחה לסוגיית ירושלים, ד"ר מיק דמפר, השיירות המאורגנות הביאו יותר משני מיליון מבקרים לירושלים בין השנים 2001 ל-2009. מיק דמפר, "השייח' הבעייתי של ירושלים", הגארדיאן, 7 באוקטובר 2009. לפרטים נוספים אודות השיירות ראו: קבוצת המשבר הבינלאומית, דו"ח המזרח התיכון מס' 135: "מהפך קיצוני (2): קמילתה של ירושלים הערבית", 20 בדצמבר 2012.

³⁴ המטרה המוצהרת במסגד מראווי הייתה לפתוח חלון אוורור צנוע עבור אולם התפילה; עם סיום העבודה, ניצבו במקום שתי קשתות גדולות וחדשות וגרם מדרגות רחב המאפשר גישה לאולם. ראו נספח א'. מסגד אל-אקצה העתיק ("אל-אקצה אל-קדים") מכונה גם מסגד אל-אקצה התחתון ("אל-אקצה אל-תחתה"). "מדריך למסגד אל-אקצה/אל-חרם א-שריף", המרכז האקדמי הפלסטיני לחקר עניינים בינלאומיים (PASSIA), ירושלים, 2014.

³⁵ כאשר פעילי המקדש ביקשו מבית המשפט העליון למנוע את השימוש במרחבים האלה כאולמות תפילה, התובע הכללי טען שאיסור כזה יוביל כמעט בוודאות לשפיכות דמים. בית המשפט קיבל עמדה זו. רייטר, "הסטטוס-קוו בהר הבית/אל-חרם אל-שריף תחת שלטון ישראל (1967-2000)", עמ' 311.

³⁶ "הצהרת העקרונות בדבר הסדרי ביניים של ממשל עצמי" משנת 1993, במסגרת הסכמי אוסלו, קובעת כי עתידה של ירושלים יקבע בהסכם על הסדר הקבע. הסכם השלום בין ישראל לירדן משנת 1994 העניק לעמאן "תפקיד מיוחד" בניהול "המקומות הקדושים המוסלמים בירושלים", אף שהוא נמנע מלהגדיר במפורש מהו התפקיד הזה לפרטיו.

³⁷ מוטי ענברי, "פונדמנטליזם יהודי והר הבית", הוצאת עם עובד, 2007, עמ' 2.

להוציא את הפסקת שיתוף הפעולה הבלתי-פורמלי בתחום הארכיאולוגיה, התיאום בין ישראל לווקף הבטיח את המשך השקט היחסי ברחבה הקדושה. הווקף נטה להעלים עין מתפילות יחיד בשתיקה של יהודים; מדריכי תיירים, ובהם דוברי עברית, המשיכו להשתמש בעזרים כמו סידורי תפילה ותמונות של בתי המקדש – חפצים שבשנים האחרונות הוגדרו כחומרי הסתה ונאסרה הכנסתם; פעילים יהודים הורחקו בשל פעילות דתית או פוליטית על רחבת הרחבה הקדושה, והעליה הותרה בקבוצות קטנות בלבד (על פי רוב לא יותר מחמישה), וזאת כאשר ישראל או ירדן, ראו בכך צורך – במרבית התקופה שלאחר 1996 כך היה המצב. כמו בימי האינתיפאדה הראשונה, כאשר החלו זריקות אבנים נאסרה כניסת גברים פלסטינים מתחת לגיל מסוים (בתחילה שלושים ובהמשך ארבעים) למתחם,³⁸ אף שביחס לתקופות מאוחרות יותר, תדירות החלת האיסור הזו הייתה מצומצמת.

ג. התפרקות הסטטוס קוו (מ-2000 עד היום)

חשיבותה של הרחבה הקדושה עלתה באופן ניכר בשנת 2000, אחרי קריסת המשא ומתן בקמפ דייוויד, כאשר התברר כי המחלוקת לגבי הרחבה היא אחת מאבני הנגף המרכזיות בפני הסכם בין ישראל לתנועה הלאומית הפלסטינית. זה היה הרקע לביקורם של ראש האופוזיציה דאז, אריאל שרון, ושישה חברי כנסת נוספים של הליכוד, ברחבה הקדושה. מחוות השליטה ההפגנתית הזו הייתה הניצוץ שהצית את תבערת האינתיפאדה השנייה. עם פרוץ הלחימה, הסטטוס קוו הושעה. במהלך הפרק האלים ביותר של ההתקוממות (2001-2003), בהסכמה משותפת בין ירדן לישראל, נאסרה כניסתם של יהודים ולא-מוסלמים אחרים לרחבה הקדושה. במקביל ובהמשך לכך, ביטלה ישראל את מעמדה של הרשות הפלסטינית במתחם ובאמצע 2004 העבירה את כלל הסמכויות חזרה לווקף הירדני. אך גם לאחר שוך האלימות, הסטטוס קוו לא חזר לקדמותו.

באוגוסט 2003, כמה חודשים לאחר ששרון נבחר מחדש לראשות הממשלה, חידשה ישראל את עליית היהודים והלא-מוסלמים לרחבה הקדושה. היא עשתה זאת בלי הסכמתה של ירדן, וביטלה בכך את מנגנון התיאום שהיה מרכיב מרכזי בסטטוס קוו עד שנת 2000. היה זה הצעד הראשון מתוך סדרה של צעדים שעוררו מרירות ועימות.³⁹

השינוי הורגש בדברים גדולים כקטנים. בהעדר כניסה מתואמת של לא-מוסלמים לרחבה הקדושה, הווקף איננו גובה עוד דמי כניסה באזור השער שבשליטת ישראל ומתיר רק למוסלמים להיכנס למסגד אל-אקצה ולכיפת הסלע.⁴⁰ המדריכים דוברי העברית, פלסטינים וישראלים כאחד, שנהגו להמתין לתיירים בכניסה למתחם, נעלמו כלא היו; אפילו מדריכים פלסטינים אינם חזון נפרץ. על שום העדר התיאום, ירדן החלה לכנות חלק מהמבקרים הישראלים, בפרט אלו בעלי מראה יהודי דתי, "הסתערויות של מתנחלים [יהודים] על אל-אקצה".⁴¹

חשוב אף מזאת, לישראל יש שליטה מלאה בכניסה של יהודים ולא-מוסלמים לאתר. בעוד שהווקף ממשיך לשתף פעולה עם המשטרה הישראלית במטרה לאכוף את איסור התפילה ליהודים, הוא כבר איננו יכול לקבוע את גודל הקבוצות או את קצב כניסתן, וגם איננו יכול להטיל וטו על כניסתם של פעילים מסוימים שהוא מחשיב כפרובוקטורים. ישראל מתירה לעיתים כניסה של קבוצות בנות עשרה עד

³⁸ ישראל מכנה את המדיניות של הגבלת כניסת מוסלמים על בסיס פרמטרים של גיל ומגדר "דילול". במקרים מסוימים, כמו למשל במהלך פסח 2014, המשטרה חסמה באופן מלא כמה מהכניסות וניתבה את הנכנסים לשערים מסוימים בהם נבדקות תעודות זהות. קבוצת המשבר הבינלאומית, תצפיות בשער השלשלת ושער מוכרי הכתונה, 19 באפריל 2014. לעתים, בפרט בימי שישי, השוטרים הישראלים אוספים תעודות זהות ממתפללים שנראים כבני 15 עד 30, כך שבמקרה של ידווי אבנים יהיה קל יותר לזהות אותם. במהלך השנה האחרונה, החלה המשטרה לאסוף תעודות זהות גם מנשים.
³⁹ השר לביטחון פנים באותה תקופה, צחי הנגבי, טען שירדן הביעה בתחילה עניין בפתיחה מחדש של הרחבה הקדושה בתיאום עם ישראל, למי שאינם מוסלמים, אך לאחר שבסופו של דבר נכנעה להתנגדותו של ערפאת, הנגבי פעל ללא הסכמה ירדנית. נאום צחי הנגבי, אז סגן שר החוץ, בכנסת, 12 בנובמבר 2014.

www.youtube.com/watch?t=10&v=uQ3aRFjFQAI

⁴⁰ הווקף מתיר לעתים באופן חריג כניסה של קבוצות לא-מוסלמיות, התיאום מראש.

⁴¹ ראיון קבוצת המשבר, דיפלומט ירדני, 9 במרץ 2015.

שלושים, ולעתים אף חמישים איש,⁴² חלקם חיילים במדים, דבר שנאסר בעבר.⁴³ בשנת 2012 דמויות בכירות – ובהן חברי כנסת בכירים, סגני שרים ושרים – החלו לא רק להיכנס למתחם, אלא גם לעלות לרמה שבה נמצאת כיפת הסלע עצמה, שם צולמו כשהם מצהירים על ריבונות ישראל על האתר כולו.⁴⁴ מבין המבקרים היהודים בולט מקומם של הדתיים-לאומיים, שרושמים כ-12,000 כניסות בשנה (אם כי מספר זה מתגמד ביחס ליותר מ-10 מיליון כניסות של מוסלמים).⁴⁵

עם זאת, ישראל הטילה מגבלות על פעילים דתיים יהודיים, מטעמים ביטחוניים. מדי פעם, היא אוסרת את כניסתם של שוחרי מקדש בולטים, שנחשבים לפרובוקטיביים.⁴⁶ תפילה ברחבת הר הבית, גם אם שקטה ובהנעת שפתיים בלבד, היא עילה להרחקה מהמתחם אם מבחינים בה שוטרים או אנשי הווקף.⁴⁷ בדיקות המשטרה דקדקניות, וחומרים ואביזרים בעלי פוטנציאל להסתה, כמו דגלי ישראל, מוחרמים. מספרם של אנשי הביטחון של הווקף ושל ישראל גם יחד, העוקבים אחר המבקרים הדתיים, גדל מאוד. פעילים דתיים זועמים על המגבלות שמטילה עליהם ממשלתם שלהם, בפרט לאור העובדה שחלק מהמבקרים הם חברי כנסת או בעלי מעמד רשמי אחר. יחד עם זאת, לאחר שישראל נטלה את האחריות הבלעדית לכניסת יהודים, היה עליה לקבל לבדה גם את האחריות על ההחלטות הביטחוניות.

הפיקוח על החפירות הארכיאולוגיות והעבודות הציבוריות השתנה גם כן מאז האינתיפאדה השנייה. מפרוץ המהומות ועד לעבודות תחזוקה של הווקף ב-2006-2007, רשות העתיקות לא נכנסה באופן סדיר לאתר, אך תלונות מצד גורמים ישראליים על הרס עתיקות שנגרם בעת הנחת צינורות⁴⁸ הביאה את רשות העתיקות להגביר את הפיקוח. פקחים מטעם הרשות החלו לפטרל ברחבה ולצלם על בסיס יומי; כניסתם של משאיות וטרקטורים נאסרה בעיקרון (אם כי לא תמיד במעשה), מה שהגביל את עבודות התחזוקה של הווקף לכאלה שיכולות להתבצע בכלי עבודה קטנים ולא מכאניים; ועדת השרים למקומות הקדושים הגבירה גם כן את הפיקוח שלה. מומחה ישראלי לארכיאולוגיה הגדיר את השינויים כ"טובים אך לא

⁴² בשנת 2010, קבוצות של עד 20 יהודים דתיים עלו בדרך שגרה להר הבית. מאז 2011, המספר עלה ל-50. חבר הכנסת אורי אריאל בוועדת הפנים של הכנסת, 15 ביוני 2011. <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/pnim/2011-06-15.html>. הווקף טען שבכך שהיא מתירה כניסת קבוצות גדולות שהווקף איננו יכול לפקח עליהן, יוצרת ישראל את הרושם כי הווקף אין תפקיד ברחבה הקדושה. ראיון קבוצת המשבר הבינלאומית, דיפלומט ערבי, תל אביב, ספטמבר 2014.

⁴³ חבר הכנסת אורי אריאל בוועדת הפנים של הכנסת, ראה להלן.
⁴⁴ כיפת הסלע ממוקמת במפלס העליון של הרחבה הקדושה, שם שכן קרוב לוודאי "קודש הקודשים".
⁴⁵ חבר הכנסת לשעבר דוד צור, אז יושב ראש ועדת המשנה של הכנסת לבחינת עליית יהודים להר הבית, דיווח לוועדת הפנים של הכנסת כי כ-9,000 יהודים נכנסים לאתר במהלך השנה, על בסיס תחשיב המונה את מספר המבקרים השונים בלי להתחשב באפשרות של עליית אותו מבקר מספר פעמים במהלך השנה. דוד צור בוועדת הפנים של הכנסת, 23 ביוני 2014.

⁴⁶ <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/rtf/pnim/2014-06-23-01.rtf>
עשרות תצפיות מצד קבוצת המשבר הבינלאומית מאשרות שבעוד שיהודים ישראליים שאינם מזוהים באופן גלוי לעין כדתיים נכנסים כמו כל תייר לא-מוסלמי אחר אל האתר, יהודים דתיים חווים טיפול קפדני ומחמיר הרבה יותר: עם הגעתם לעמדת הכניסה הם מתבקשים לחכות עד מעט לפני הסגירה, כדי לקצר את הביקור (כך שיארך בדרך כלל כרבע שעה); חפציהם נבדקים בדקדקנות כדי לוודא שאינם נושאים איתם סידורי תפילה או חפצי פולחן אחרים; גלויים לסירוס שוטרים ונציגים של הווקף; מוליכים אותם בנתיב מסוים שאסור להם לסטות ממנו; ועל פי רוב מותרת כניסה של קבוצת יהודים דתיים אחת בלבד בכל רגע נתון, מה שמגדיל את זמני ההמתנה.

⁴⁷ בית המשפט העליון פסק ב-1993 שתפילת לא-מוסלמים שם מותרת, אבל תחת לחץ ירדני הודיעה ממשלת ישראל שהיא "לא יישמה את פסיקת בית המשפט". רייטר, "השלישי בקדושה, הראשון בפוליטיקה: אל-חרם אל-שריף בעיני מוסלמים", עמ' 171. המשטרה גם חסמה ניסיונות להניח את אבן הפינה למקדש השלישי, להקריב כבש על רחבת ההר במהלך חג הפסח, ולצלם ולפרסם בציבור תפילה על הרחבה. עד ל-2012, תפילה קבוצתית שקטה התרחשה לעתים נדירות דרומית לשער הרחמים, הישר מול כיפת הסלע. ראו: www.youtube.com/watch?v=r72OjpW5U8c

⁴⁸ התלונות הובילו לדוח מבקר המדינה בשנת 2007, שהעלה כמה ממצאים: רשות העתיקות נשענה באופן בלעדי על דיווחי המשטרה ולאנשיה לא הייתה ההכשרה הארכיאולוגית הדרושה כדי להעריך את ההתפתחויות באתר; הפעילות לא עלתה בקנה אחד עם חוקי התכנון והבניה הישראליים, ואף שהממשלה ידעה זאת היא לא נקטה בכל פעולה; והיועץ המשפטי לממשלה סרב לטפל בתקריות שהופנו אליו. הדו"ח הזה לא פורסם בציבור אלא הודלף לתקשורת הזרה. "חוות דעת [משפטית]: שאלת העבודות בהר הבית", 14 בספטמבר 2010. המסמך נמצא ברשות קבוצת המשבר הבינלאומית. ביולי 2012, היועץ המשפטי לממשלה וינשטיין בהיר שכל החוקים הישראליים (כולל חוק העתיקות וחוק התכנון והבניה) אמורים לחול גם על האתר הקדוש. חזקי עזרא, "וינשטיין: הר הבית הוא חלק מישראל", ערוץ 7, 17 ביולי 2012.

מספקים",⁴⁹ ומנגד גורמים ירדניים התלוננו על כך שהשינוי הזה בסטטוס קוו מקשה מאוד על עבודות התחזוקה במקום.⁵⁰

בינתיים, מכשול ההפרדה הבטחוני שהקימה ישראל, אשר בנייתו החלה ב-2003, החריף את המגבלות לגישת תושבי הגדה המערבית לירושלים. הגישה לרחבה של תושבי מזרח ירושלים ושל ערבים ישראלים הוגבלה גם כן; ב-2003 הרשויות הישראליות חסמו אנשים ספציפיים על בסיס הערכות ביטחוניות, אולם בחלוף הזמן, ועם התגברות המחאות האלימות, העדיפה הממשלה להגביל את הגישה המוסלמית הכוללת לאתר באמצעות מדיניות "דילול".⁵¹ בעוד שבין השנים 2003-2012 הגבילה ישראל כניסת מוסלמים במשך שלושה ימים בסך הכול, הרי שבשנים 2013-2014 הוגבלה כניסת מוסלמים במשך שלושה ימים, תוך הגבלות גיל נרחבות יותר.⁵²

היעדר התיאום הביטחוני ברחבה הקדושה תרם לכמה וכמה משברים דיפלומטיים בין ישראל לירדן מאז 2003. ב-2004 התגלעה מחלוקת לגבי שער המוגרבים, ובאופן כללי לגבי השאלה האם השערים עצמם והדרכים המובילות אליהם, צריכים להיחשב כאילו היו בתוך הרחבה הקדושה או מחוצה לה.⁵³ באותה שנה, גרמו גשמים עזים נזקים למעלה המוגרבים, הכבש המוביל אל שער המוגרבים. ישראל התקינה במקומו גשר עץ זמני, פחות או יותר באותו מקום כקודמו. במקביל, הכינה הממשלה תוכנית שאפתנית לגשר ארוך וגדול יותר, שיחבר בין הרחבה הקדושה לקצה העיר העתיקה בסמוך לשער האשפות. זאת בין השאר מתוך רצון להקל על כניסת היהודים להר הבית, אך גם מתוך כוונה לחבר בין הרחבה הקדושה לעיר דוד, פארק ארכיאולוגי שנוי במחלוקת המופעל על ידי ארגון מתחילים ישראלי בצמוד לשכונה הערבית סילוואן. מחאות הפלסטינים לא הואילו, אך בעקבות ההתנגדות החריפה של ירדן, גנזה ישראל את התוכנית. זאת למרות התערבות מהנדס עיריית ירושלים, שאסר על השימוש בגשר הזמני מטעמים של חשש להתמוטטות או שריפה. הגשר הזמני נמצא עדיין בשימוש גם כיום.⁵⁴

לשינויים הפיזיים האלה נלוו שינויים אחרים, מסוכנים לא פחות. כאשר המוסלמים בפרט והפלסטינים בכלל הרגישו שהם מתחילים לאבד אחיזה ברחבה הקדושה, הם החריפו את הטענות שליהודים אין זכויות לגיטימיות כלשהן במקום, ושאינן להיסטוריה היהודית זיקה ממשית לרחבת ההר. גורמים בכירים הכחישו לא רק את עצמם קיומו של המקדש, אלא גם את הנוכחות היהודית ההיסטורית בירושלים.⁵⁵ דברים אלה

⁴⁹ ראיון קבוצת המשבר, עו"ד שמואל ברקוביץ', מומחה למקומות הקדושים, ירושלים, 14 במאי 2014. הוא הוסיף שהבנייה עדיין איננה דורשת אישורים של מי שהן לדעתו הרשויות הישראליות הרלוונטיות; רשות העתיקות איננה מפטרלת בליה; כניסת פקחיה לחללים התת-קרקעיים דורשת תאום של שלושה חודשים מראש; ופקחי הבניה של עיריית ירושלים אינם נכנסים לרחבה הקדושה על בסיס יומי. גורם במשרד החוץ המעורב בניהול הרחבה היה יותר חיובי: "שיתוף הפעולה בנושא שימור עתיקות הוא כיום טוב מאוד. עמאן מעבירה בקשות אלינו, שעוברות דרך מוסדות שונים בבירוקרטיה הישראלית. הם מתלוננים שלעתים הבקשות נתקעות בשלב כזה או אחר ליותר מדי זמן, ואכן ישנם כאלה בישראל המעכבים ומשהים. אבל בסך הכול זה עובד. יש דברים שאנחנו מפספסים – כמו למשל חפירה לתיקון צינור שנערכה לאחרונה והובילה לעבודות רחבות היקף בהרבה ממה שתוכנן, אך אלה היוצאים מהכלל המעידים על הכלל". ראיון קבוצת המשבר, ירושלים, 6 במרץ 2014.

⁵⁰ ראיון קבוצת המשבר, דיפלומט ירדני, תל-אביב, 9 במרץ 2014. מן הווקף נמנע שוב ושוב ציוד שהוא מגדיר כחינוי. כך למשל ירדן העבירה כמה פעמים בקשות להתקנת גנרטורים, וישראל דחתה את כל הבקשות (הגנרטורים סופקו בהמשך כפיצוי בסוגיה שאיננה קשורה לרחבה). קבוצת המשבר הבינלאומית, ראיונות עם גורם במשרד החוץ המעורב בניהול הרחבה הקדושה, ירושלים, 6 במרץ 2014; מוסטפא אבו-סוואי, חבר מועצת הווקף, ירושלים, 12 ביוני 2014.

⁵¹ ראה הערת שוליים 38 לעיל.
⁵² דברי ניצב יוסי פריינטה, מפקד מחוז ירושלים של המשטרה, בוועדת הפנים של הכנסת, 23 ביוני 2013.
⁵³ www.knesset.gov.il/protocols/data/rtf/pnim/2014-06-23-01.rtf "בעבר, תושבי מזרח ירושלים שמחו כאשר חגגו את יום הולדתם השלושים [שכן אז הותר להם להיכנס להר הבית]. לאחר מכן העלו את הרף והחגגו את ימי הולדת הארבעים שלנו. כעת זה כבר יום הולדת חמישים". ראיון קבוצת המשבר, פרופ' מוסטפא אבו-סוואי, 12 ביוני 2014.

⁵⁴ לפי העמדה הישראלית, הכניסות עצמן אינן חלק מהמתחם ולפיכך נופלות תחת שליטת ישראל. הווקף עומד על כך שכל הכניסות – ובפרט מעלה המוגרבים בכללותו – הם חלק מהמתחם עצמו.
⁵⁵ ב-2012 הגשר חוזק ומוגן מפני שריפה. לפרטים ראו: דניאל זיידמן, "המאורעות סביב גשר המוגרבים – 2007: מקרה בוחן", דו"ח שלא פורסם של "יוזמת העיר העתיקה בירושלים", יוני 2007. המסמך נמצא ברשות קבוצת המשבר הבינלאומית.

⁵⁵ למשל, השר לענייני דתות והווקף ברשות הפלסטינית, מחמוד חבש, אמר שליהודים "אין כל זכות" לירושלים או לאל-אקצה. 31_palwatch.org/main.aspx?fi=859 באוקטובר 2014. הנשיא מחמוד עבאס אמר דברים דומים: "זה המקום

עומדים בסתירה לעמדת הווקף בתקופות פוליטיות מתוחות פחות.⁵⁶ רבנים דתיים-לאומיים ופוליטיקאים ישראלים מכהנים נקטו בשנים האחרונות עמדות דומות מן הכיוון ההפוך, כאשר הכחישו את קדושת האתר למוסלמים.⁵⁷

הקדוש שלנו, אל-אקצה היא שלנו, אל-חראם א-שריף הוא שלנו. [למתנחלים הישראלים] אין כל זכות ללכת לשם ולחלל אותו". טיימז אוף ישראל, 17 באוקטובר 2014. גורם רשמי לשעבר ברשות הפלסטינית הרחיק לכת אף יותר: "איננו מכירים בכל תפקיד ליהודים באל-אקצה. היהודים חופרים מנהרות בירושלים ובפלסטין מאז המאה השמונה-עשרה. הם פעלו באמצעות בית הספר הארכיאולוגי הבריטי. והם לא מצאו שום דבר – שום דבר – שקשור ליהדות בירושלים. ליהודים אין קשר היסטורי לירושלים". ראיון קבוצת המשבר, השייח' עכראם סברי, לשעבר המופתי של הרשות הפלסטינית וכעת ראש המועצה המוסלמית העליונה בירושלים, ירושלים, 7 במאי 2014.

⁵⁶ כך למשל ב-1925 ציין הווקף בחוברות לתיירים כי "זיהויו של האתר עם ארמון שלמה איננו מוטל בספק". שוחרי המקדש מייחסים למסמך זה חשיבות רבה. ראיון קבוצת המשבר, הרב יהודה גליק, 17 ביולי 2012. גורם דתי פלסטיני בכיר ביטל את חשיבות המסמך: "הוא איננו מוכר על ידנו. זה איננו ספר דת. זאת הייתה חוברת לא רשמית, לא ספר קודש. אולי אחד העובדים באותה תקופה עשה טעות". ראיון קבוצת המשבר הבינלאומית, השייח' עכראם סברי, לשעבר המופתי של הרשות הפלסטינית וכעת ראש המועצה המוסלמית העליונה בירושלים, ירושלים, 7 במאי 2014.

⁵⁷ רבנים טענו בפני קבוצת המשבר הבינלאומית שמסגד אל-אקצה נבנה מסיבות פוליטיות לחלוטין, כחלק ממאבק גיאופוליטי שהתרחש הרבה אחרי תקופת חייו של מוחמד, ושלפי כמה מסורות מוסלמיות, לא ברור שמסגד אל-אקצה האמתי נמצא בירושלים. ראיונות קבוצת המשבר הבינלאומית, רבנים דתיים-לאומיים, מאי 2014-מרץ 2015. ראו גם: "הרב הצבאי הראשי: הר הבית איננו בעל חשיבות דתית לאסלאם", ג'רוזלם פוסט, 28 נובמבר 2014.

III. מגמות דתיות-חברתיות

השינויים האלה ברחבה הקדושה הם במידה לא מבוטלת פועל יוצא של שינויים חברתיים ודתיים בישראל. תהליך אוסלו, המשא ומתן על הסדר הקבע וההתנתקות מרצועת עזה ב-2005, דחפו את הרחבה הקדושה למרכז הבמה. הם חיזקו את החששות, בפרט בחוגים דתיים, שהמשלה עשויה להתפשר בשאלת הר הבית ושתוכנית הגאולה לא תתממש קמעא קמעא. כתוצאה מכך, כמה קבוצות יהודיות החלו לתמוך בהאצת הקמת בית המקדש השלישי. יתר על כן, הקריאות להחיל את הריבונות הישראלית ולהתיר חופש פולחן מלא בהר הבית הגבירו את קצב השינויים במרחב הדתי. הפלסטינים והערבים ככלל ראו בהתפתחויות האלה, המוצקות שבהן כמו גם אלו שעדיין כלל לא היו מוגדרות, צידוק לחששותיהם הקדומים, שההתנחלויות הישראליות וההפירות הארכיאולוגיות בקרבת הרחבה יביאו יום אחד לשינוי דרסטי בסטטוס קוו.

א. מגמות חברתיות ופוליטיות בישראל

1. שינויים באקטיביזם, בפסיקה ובפרקסיס הדתיים

המקדש תופס מקום מרכזי בתפילה היהודית ובספרות הרבנית. יהודים דתיים מזרמים שונים תמימי דעים לגבי מרכזיותו; כדברי רב דתי לאומי, בית המקדש מסמל את השיא האוטופי של תהליך התיקון האנושי, החברתי והרוחני.⁵⁸ הדתיים-לאומיים והחרדים ככלל שותפים לאמונה שעל המקדש להיבנות מחדש וכי יש לחדש את הפולחן בו, אך הם חלוקים באופן מהותי בשאלה מתי וכיצד, והאם קודם להקמת המקדש מחדש, על יהודים לעלות ולהתפלל בשטח הר הבית.

ישנן שלוש השקפות מרכזיות בסוגיה זו בקרב יהודים דתיים. הזרם הפעיל והבולט ביותר רוצה להקים את בית המקדש השלישי באופן מידוי.⁵⁹ למרות היקפו המצומצם – כמה מאות פעילים נלהבים ועוד כמה אלפי תומכים⁶⁰ – הוא כולל בתוכו קבוצות ותפיסות דתיות שונות זו מזו.⁶¹ ככלל, שוחרי המקדש מצמצמים בחשיבותה של ההלכה ובסמכות של הממסד הרבני שהוא הפרשן העיקרי שלה, שכן ההלכה הפכה למרכיב הדומיננטי ביהדות רק לאחר חורבן בית המקדש השני והחלפתו בבתי הכנסת כמקומם של הפולחן והלימוד. פעילים אלה חותרים להקמת מדינה תיאוקרטית שתשיב על כנו את פולחן

⁵⁸ "המקדש הוא סמל לאומי, לא במובן המופשט של המילה, כמו למשל דגל, אלא בכך שהוא עומד במקום הממשי בו התפללו אבותינו. אך המשמעות הפנימית העמוקה ביותר שלו, הקדושה, גנוזה: הוא המהות של כל האידיאלים המוסריים והרוחניים, כולל הקשר עם האל, חברה בריאה ומתוקנת, מוסר מתוקן, היחס הנכון לעולם ולאומות אחרות. כל המטרה של תהליך הגאולה היא להביא להתגלות ולהתגשמות של כלל האידיאלים האלה במלואם". ראיון קבוצת המשבר, הרב שי סימינובסקי, קדומים, 29 באפריל 2015.

⁵⁹ ארנון סגל, אחד משוחרי המקדש הבולטים, אמר שהוא מוכן לבנות את המקדש "לא מחר, עכשיו. במייד"י ושמוכן המקדש כבר בנה מזבח. נטעאל בנדל, "ארנון סגל רוצה לבנות את המקדש כבר אתמול", כיפה, 28 בנובמבר 2013. לפרטים נוספים, ראו נייר העמדה של עיר עמים, "דרישה לעליית יהודים להר הבית: כמסווה למהלך לאומני קיצוני לשינוי הסטטוס-קוו", 3 באפריל 2014. המסמך נמצא ברשות קבוצת המשבר הבינלאומית.

⁶⁰ ראיון קבוצת המשבר, אנליסט ישראלי, גבעת שמואל, דצמבר 2014. "פעילי תנועת המקדש מהווים רק אחוז קטן מהציבור הדתי-לאומי". יזהר באר, "קשר מסוכן: דינאמיקת ההתעצמות של תנועות המקדש בישראל ומשמעותיה", עיר עמים וקשב, 1 במרץ 2013, עמ' 24. הנסיון מעזה הייתה טראומתית עבור רבים בציונות הדתית, ועוררה עליה בפעילות בסוגיית המקדש. ראיונות קבוצת המשבר הבינלאומית, בירושלים, יולי-אוגוסט 2014. "הגירוש גרם לי להבין שהמקדש נמצא בלבו של העם היהודי. איננו יכולים לתפקד כראוי בלעדי. אנחנו זקוקים לו. אנחנו זקוקים לו עכשיו". ראיון קבוצת המשבר, מפונה דתי-לאומי מגוש קטיף, דרום ישראל, אוגוסט 2014.

⁶¹ הסקירה המקיפה ביותר של התפיסות הדתיות האלה נמצאת אצל מוטי ענברי, "פונדמנטליזם יהודי והר הבית", הוצאת עם עובד, 2007. מרבית הקבוצות שואבות השראה מכתבי של ההוגה היהודי והבר הלח"י שבתאי בן-דב (1924-1978). בן-דב קרא ליהודים לאמץ מידית תפקיד פרו-אקטיבי בקידום הגאולה; בניגוד לרב קוק, הוא החיל את העיקרון הזה גם על בניית בית המקדש. "אנחנו רוצים שתקציב המדינה יכלול סעיף 'בניית המקדש'". ראיון קבוצת המשבר הבינלאומית, מיכאל פואה, מנהל המחקר של "מנהיגות יהודית", ירושלים, 2 ביוני 2014. על הקבוצות השונות המצדדות בתפיסות האלה ראו: באר, "קשר מסוכן: דינאמיקת ההתעצמות של תנועות המקדש בישראל ומשמעותיה".

הקורבנות הקדום ותקים מחדש את הסנהדרין – בית הדין המיוחד שהתכנס על הר הבית בעת שהמקדש עמד על תילו – כסמכות המשפטית שתייתר למעשה את הסמכות הרבנית.⁶²

הזרם השני, הגדול בהרבה, ידוע בכינוי הציונות הדתית, ומונה כ-600,000 ישראלים שהם כעשרה אחוזים מאוכלוסיית ישראל.⁶³ בניגוד לזרם האקטיביסטי, שבזו לפסיקות הרבניות, יתר הדתיים-לאומיים נוטים לראות בפסיקות רבניות בנושאים שהם דתיים בעליל, כבעלות סמכות מחייבת. זו הסיבה לכך שהשינויים בעמדת הרבנים בעקבות הסכמי אוסלו הם בעלי חשיבות רבה. בעוד שלפני 30 שנה, רבנים במחנה הדתי-לאומי דחו על הסף עליית יהודים אל הר הבית, הרי שכיום הם חלוקים בשאלה זו.⁶⁴ זאת אף שנותרו מאוחדים בהתנגדותם להתקדמות בהקמת בית המקדש השלישי. בסקר שנערך במאי 2014, שמשקף גם את ממצאי מחקר השטח של קבוצת המשבר הבינלאומית, הביעו כ-75 אחוזים מהדתיים-לאומיים תמיכה בעליית יהודים להר הבית.⁶⁵

לעת עתה, העלייה בפועל להר הבית מפגרת אחר התמיכה הרבנית ותשומת הלב הציבורית שזו עוררה, אך בהתחשב בגודלו של המחנה הדתי-לאומי ובתמיכה הגוברת בעלייה להר הבית בציבור זה ובקרב רבניו, קרוב לוודאי שהעלייה להר תגבר והמתחים עוד יתעצמו.⁶⁶ בעשורים הקודמים המוסלמים הפלסטיניים, לא ראו בנוכחות היהודית ברחבה הקדושה, כשלעצמה, איום. אלא שכיום, היהודים הדתיים עולים להר בכוונה להתפלל, ולעתים אף מצליחים בכך. חלקם מצהירים בקול, גם בהיותם בתוך הרחבה הקדושה עצמו, על התביעה להחלת ריבונות ישראלית בהר. הם אף הכינו את הכלים הדרושים לפולחן בבית המקדש, ובנו דגמים של האתר בהם מקדש יחליף את המסגד. התפתחויות האלה זכו לסיקור נרחב בעיתונות הערבית.

הזרם השלישי, הכולל בתוכו את הרשויות הרבניות החרדיות ובהן גם הבכירות ביותר, מתנגד באדיקות לכניסה להר הבית. הם מאמינים כי בית המקדש השלישי ירד מן השמים לארץ בנוי ומשוכלל בצורתו הסופית; כניסה למתחם הר הבית קודם לכן, לא כל שכן בניית המקדש, הם עבירות על החוק הדתי ועונשן כרת - מיתה מידי שמיים. ישנם כמה סדקים ראשוניים בקונצנזוס בקהילה הזאת, אשר בדומה לדתיים-לאומיים מהווה כעשרה אחוזים מהחברה בישראל. מומחים לחברה החרדית טוענים ששינוי בסוגיה כזו עשוי לקחת דורות; אף שבמחנה החרדי נשמעו לאחרונה גם קולות אחרים, הם נותרו בגדר יוצא מהכלל.⁶⁷

יתר על כן, הרבנות הראשית לישראל, שנשלטת רובה ככולה בידי החרדים, חוזרת ומכריזה לפני כל אחד מהרגלים שהעלייה להר הבית אסורה.⁶⁸ הנושא הפך גם לסלע מחלוקת פוליטי: בשנתיים האחרונות

⁶² מתוך שהם נחושים להגדיל את מספרם, ועם זאת מודעים לכך שכמעט כל שאר היהודים הדתיים מציינים לפסיקות רבניות, קבוצות הפעילים "מנסות להימנע מלהיכנס לעימות עם הרבנים". ראיון קבוצת המשבר הבינלאומית, מיכאל פואה, מנהל המחקר של "מנהיגות יהודית", ירושלים, 2 ביוני 2014. בניסיון לגשר על הפער, שמקשה מאוד על גיוס פעילים, הקימו שוחרי המקדש באופן ראשוני בית דין רבני. ארנון סגל, "ייסורי הכיבוש", מקור ראשון, 13 ביוני 2014.

<http://tinyurl.com/qxrdlz5>

⁶³ ראו: דו"ח המזרח התיכון מס. 147 של קבוצת המשבר הבינלאומית, "הציבור הדתי-לאומי והסכסוך הישראלי-פלסטיני", 21 בנובמבר, 2013.

⁶⁴ הרב צבי יהודה קוק (1891-1982), סמכות מרכזית עבור הדתיים-לאומיים, מצוטט לעתים קרובות על ידי תלמידיו כמי שאמר "ביחס למקדש, אנחנו סאטמר". ראיון קבוצת המשבר, רב דתי-לאומי בירושלים, 5 במרץ 2014. לדיון מפורט בשלושת הזרמים המרכזיים שבליבת המחנה הדתי-לאומי ראו: דו"ח המזרח התיכון מס. 147 של קבוצת המשבר הבינלאומית, "הציבור הדתי-לאומי והסכסוך הישראלי-פלסטיני", 21 בנובמבר, 2013. הליבה ה"תורנית", שמהווה כשליש מהציבור הדתי-לאומי, מחולקת ככלל לשלושה זרמים בסוגיית העלייה להר הבית: ישיבות "הקו" נוטות להתנגד, רבני "תקומה" נוטים לתמוך, ותר-הזרם המרכזי, שהוא הגדול ביותר, חלוק בדעתו.

⁶⁵ "רוב מוחץ בציונות הדתית בעד עלייה להר הבית", מקור ראשון, 23 במאי 2014. <http://tinyurl.com/knkabs6>

⁶⁶ ראיון קבוצת המשבר, רב דתי-לאומי, ירושלים, 5 במרץ 2014.

⁶⁷ ראיון קבוצת המשבר, פעיל חרדי, ירושלים, יוני 2014. ישנם כמה רבנים חרדים צעירים התומכים בעלייה להר הבית. עמיתיהם מגנים אותם והם משלמים מחיר חברתי כבד. קבוצת המשבר הבינלאומית, ראיונות עם רב חרדי, בני ברק, מאי 2014. נדב שרגאי, "סדקים באיסור החרדי על עלייה להר הבית", הארץ, 8 ביולי 2008.

⁶⁸ בשלושת הרגלים – סוכות, פסח ושבעות – יהודים בממלכת יהודה עלו לרגל לבית המקדש.

התרבו ההתכתשויות בין הציונות הדתית לחרדים בנושאי מדיניות,⁶⁹ והפוליטיקאים החרדים הפכו לאגרסיביים יותר. לאור זאת, הם מזכירים לציבור הישראלי הגדול שאיננו מגדיר את עצמו דתי אך מכבד את פסיקת הרבנים, שהעלייה להר הבית היא לכל הפחות שנויה מאוד במחלוקת.

2. ריבונות וחופש הפולחן

אנשי הציונות הדתית המבקשים לשנות את המציאות ברחבה הקדושה מצאו להם בני ברית בקרב ישראלים, מימין ומשמאל, המאשימים את ממשלתם בכך שנמנעה מלממש את ריבונותה ולהבטיח זכויות תפילה מלאות למי שאינם מוסלמים. ביקורת כזו, שמגיעה בעיקר ממעגלים דתיים-לאומיים, זוכה לתמיכה גם בקרב ישראלים חילוניים.

מרבית תומכי הימין בישראל, חילוניים ודתיים כאחד, אינם רואים בעין יפה את הריסון שמפגינה המדינה באתר הקדוש ביותר ליהדות.⁷⁰ בעוד שכובשים קודמים של ירושלים החרבו או המירו אתרים השייכים לדתות אחרות, ישראל כיום איננה מיישמת עדיין את פסיקות בית המשפט העליון שלה עצמה, לפיהן כריבון של הרחבה הקדושה, היא חייבת להחיל עליו את החוק הישראלי במלואו.⁷¹ על בסיס זה ניסו חברי כנסת לקדם את מימוש זכויות היהודים בהר הבית.⁷² פסיקות בית המשפט לא הצליחו אמנם לשנות את מדיניות הממשלה, אך שוחרי המקדש ממשיכים לקדם את הנושא.⁷³ ישיבה של מליאת הכנסת שנערכה ב-25 בפברואר 2014 והוקדשה, לראשונה, לנושא הריבונות הישראלית ברחבה הקדושה, לא חוללה שינוי של ממש במדיניות אבל הציתה מחאות במזרח ירושלים ובעמאן. היא גם עוררה את הפרלמנט הירדני לקבל החלטה שאיננה מחייבת, הקוראת לממשלה הירדנית לנתק את הקשרים הדיפלומטיים עם ישראל.

העיקרון של חופש הפולחן מצא לו הד גם בצד הליברלי של המפה הפוליטית.⁷⁴ מאז 1993, בית המשפט העליון שב ופסק כי ליהודים ישראלים יש את הזכות להתפלל ברחבה.⁷⁵ ב-2006 הרוחיק בית המשפט אף יותר מזה, וקבע שלא ניתן להפר באופן גורף את הזכות להתפלל במקום בטענה שהתפילה עלולה לגרום להפרת הסדר הציבורי, ושיש להעריך מחדש את הצורך באיסור על בסיס יומי.⁷⁶ חבר הכנסת חיליק בר, מזכ"ל מפלגת העבודה הנמצאת בשמאל-מרכז של המפה הפוליטית, היה שותף באמצע 2014 להגשת הצעת חוק המחזקת את זכויות הפולחן של היהודים. זאת לטענתו מכיוון ש"אין הצדקה מוסרית למנוע מיהודים להתפלל באתר הקדוש להם ביותר".⁷⁷ חברת הכנסת מהליכוד מירי רגב, שותפתו להצעת החוק, דיברה על הצורך להורות למשטרה לאפשר למי שאינם מוסלמים להתפלל

⁶⁹ אלה כוללים את סוגיית התמיכה הכספית של המדינה בישיבות ואת גיוס החרדים לצה"ל. פוליטיקאים חרדים איימו לקצץ במימון ההתנחלויות, הנתמכות על ידי הדתיים-לאומיים, ותקפו בהריפות את תורת הגאולה של הציונות הדתית.

⁷⁰ חבר כנסת דתי-לאומי אמר: "המשטרה שלנו צריכה להיות מניעת שחיקת הריבונות הישראלית וחיוק מרכזיות המקדש בחינוך הישראלי". ראיון קבוצת המשבר, חבר הכנסת לשעבר וזולו כלפא (הבית היהודי), ירושלים, 16 במאי 2014.

⁷¹ בג"ץ פסק ב-1993 (2725/93 ו-4044/93) שהמשטרה חייבת לאפשר ללא-מוסלמים להתפלל ברחבה הקדושה אלא אם יש התראה קונקרטית על כך שהתפילה תפגע בסדר הציבורי. תגובת המשטרה עד כה הייתה לטעון שבכל יום יש סכנה כזו – מבלי להעריך מחדש כל יום אם כך אכן המצב, כפי שהורה בג"ץ.

⁷² חברת הכנסת לשעבר אורית סטרוק אמרה כי "עלינו להבהיר שיש לנו ריבונות בירושלים... המצב בו יש סוג מסוים של ריבונות זרה בהר הבית הוא בלתי נסבל". מזל מועלם, "ח"כ סטרוק: להבהיר שהריבונות על ירושלים היא בדינו", אל-מוניטור, 30 באוקטובר 2014. חבר הכנסת יולי אדלשטיין אמר: "אני מבין שלפעמים צריך לקחת בחשבון שיקולים של שמירת הסדר הציבורי. אני לא חושב ששיקולים כאלה פוגעים בריבונות שלנו בירושלים. אך לא אותר על זכותם של חברי כנסת לעלות להר הבית". גיל רונן, "יושב ראש הכנסת: פתרון בהר הבית 'עד השנה הבאה'", ערוץ 7, 5 באוגוסט 2013.

⁷³ "פעילה חילונית נאבקת למען גישת דתיים להר הבית", טיימס אופ זיראל, 25 בדצמבר 2014.

⁷⁴ "אפילו [נשיאת בית המשפט העליון הליברלית, דורית] ביניש אמרה שיש להתיר לנו להתפלל בהר הבית ושהמשטרה מפרה את החוק!" ראיון קבוצת המשבר, הרב יהודה גליק, ירושלים, 17 ביולי 2012.

⁷⁵ ראה הערת שולים 71 לעיל.

⁷⁶ פסק דין בג"ץ, 4776/06.

⁷⁷ ח"כ בר משך את תמיכתו לאחר שלושה ימים בעקבות לחץ כבד מצד הנהגת מפלגתו. ראיון קבוצת המשבר, ח"כ חיליק בר, ירושלים, 25 במאי 2014. יושבת הראש של מפלגת השמאל מרצ, ח"כ זהבה גלאון, אמרה שכחלק מהסכם הקבע, יש להתיר ליהודים את הכניסה והתפילה בהר הבית. קול ישראל, חדשות הצהריים, 25 בפברואר 2014.

בחופשיות בלי קשר להשלכות על "הסדר הציבורי".⁷⁸ המשרד לענייני דת הכריז שיפרסם הנחיות לתפילה שיסדירו את "זכויות הפולחן" של יהודים ומוסלמים גם יחד ברחבה הקדושה.⁷⁹ למרות שהיוזמות האלה לא נשאו פרי – הצעת החוק לא עלתה להצבעה וגורם רשמי במשרד ראש הממשלה התייחס בביטול להצעה לתקן תקנות להסדרי תפילה⁸⁰ – הם הותירו את הסוגיה על סדר היום הציבורי, ועוררו סיקור מקיף בתקשורת הפלסטינית והערבית בכללותה.

ב. תגובות הפלסטינים והעולם הערבי

ככל שהואצו התהליכי הדתיים והחברתיים האלו בישראל, כך גברה בקרב הפלסטינים תחושת האיום כלפי הסמל הלאומי והדתי הראשון במעלה שלהם.⁸¹ שלושה סוגי תגובות התהוו במטרה להגן על אל-אקצה, הכינוי בו הפלסטינים משתמשים ביחס לרחבה כולה.

ראשית, פלסטינים רבים בעלי אזרחות ישראלית גויסו לפעולה בידי התנועה האסלאמית, ובפרט הפלג הצפוני.⁸² בשנים האחרונות הגבירה התנועה את פעילויותיה ברחבה הקדושה, ובפרט פקדה נשים וגברים מבוגרים כ"מגנים" (מורביתון) של המקומות הקדושים. האזרחות הישראלית מאפשרת לנאמנים אלה הגנה משפטית מסוימת שאינה עומדת לרשות הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים או הגדה המערבית, בעוד המגדר והגיל שלהם מעניקים להם יתרון מעשי, שכן המשטרה הישראלית נוהגת בהם פחות בנוקשות מאשר בגברים צעירים. הם צועקים על קבוצות של מבקרים יהודים דתיים ובמקרים נדירים מנסים לחסום בגופם חברי כנסת העולים למפלס העליון של הרחבה סמוך לכיפת הסלע.⁸³ המורביתון נהגו בעבר לשבת בעיקר בחלק הדרומי של הרחבה הקדושה, ליד שער המוגרבים דרכו נכנסים היהודים הדתיים ויתר הלא-מוסלמים, אבל באמצע 2014, כשעלה מספרם, הם התפרשו לכל אורך הנתב שהולכים בו היהודים הדתיים. ישראל הגבילה את כניסתן של נשים מסוימות מחשש לאלימות, וגם אסרה את כניסתן של שלוש קבוצות פעילים איסלאמיסטים התומכות בהן.⁸⁴

⁷⁸ "הצעת חוק: שוויון במעמד האזרחי-דתי של יהודים וערבים בהר הבית", 23 ביוני 2014,

<http://www.knesset.gov.il/privatelaw/data/19/2564.rtf>

⁷⁹ אלחנן גלאט, לשעבר מנכ"ל המשרד לשירותי דת, בוועדת הפנים של הכנסת, 9 במאי 2013.

knesset.gov.il/protocols/data/rtf/pnim/2013-05-08.rtf

⁸⁰ "בפעם האחרונה שבדקתי, לא [אז סגן שר הדתות] אלי בן דהן הוא שמנהיג את הממשלה, אלא ראש הממשלה. זה לא יקרה". ראיון קבוצת המשבר, ירושלים, 7 באפריל 2014.

⁸¹ ההתפתחויות בחברה הפלסטינית, בישראל ובמזרח התיכון בכללותו חוללו שינויים במרחבים הפלסטיניים והמוסלמיים שחורגות מתחום העיסוק של דו"ח זה. כך למשל, אמר פלסטיני מוסלמי: "כאשר עליתי להר כילד, היה מותר לאכול ולשתות ברחבה. לא התייחסו אליה כאל מקום קדוש, אלא רק למסגד אל-אקצה ולכיפת הסלע. כיום הקדושה האסלאמית התפשטה אל האזור כולו. העישון אסור כיום במתחם כולו, אף שבעבר זה הותר. אני זוכר שעשינו שם 'על האש'. ארנון סגל, 'מוחמד כבר לא בא אל ההר', מקור ראשון, 21 במרץ 2014. הפלסטינים מתייחסים כיום למתחם כולו, ולא רק למבנים שעליו, כמסגד, ומתייחסים לרחבה יותר כ"אל-אקצה" מאשר כ"אל-חרם א-שריף". ראו יצחק רייטר, 'ירושלים ותפקידה בסולידריות האסלאמית' (באנגלית), הוצאת פלגרייב, 2008.

⁸² הממשלה הישראלית רואה בשייח' סאלח, ראש הפלג הצפוני, מטרד של ממש, בשל הובלתו את קמפיין "אל-אקצה בסכנה", שנחשב על ידי ישראל לפעולת הסתה; הניתוב שלו של כספים מהמפרץ לטובת פעילים אגרסיביים לעתים ברחבה הקדושה ("מורביתון"); והתפיסה הדתית הבסיסית שלו העוינת את ישראל (הוא הורה למשל לתומכיו להחרים את הבחירות בישראל). גורמים ישראלים לא מסתירים כי זה כמה שנים הם עושים כמיטב יכולתם כדי להביא למאסרו. ראיון קבוצת המשבר, גורם במשרד החוץ המעורב בניהול הרחבה הקדושה, ירושלים, 6 במרץ 2014. באפריל 2015, נידון סלאח לשבעה חודשי מאסר באשמת הסתה.

⁸³ לפי הדיווחים, משתתפים בקבוצות כאלה קיבלו תמיכה כספית חודשית של בין 1,300-1,500 ש"ח. ראיון קבוצת המשבר הבינלאומית, פעיל איסלאמיסטי, ירושלים, 22 באוקטובר 2014.

⁸⁴ "אני מודה לנתניהו על המשבר הזה. הטלפון שלי לא מפסיק לצלצל עם אנשים שמציעים לי לסייע כספית ולהתנדב לקבוצות הלימוד". ראיון קבוצת המשבר, שייח' כמאל ריאן, יו"ר אגודת אל-אקצה, כפר קאסם, 18 בספטמבר 2014. "יש גברים ונשים שלומדים קוראן בחצרות של אל-אקצה. הם מונעים ממתנחלים להתפלל. הגברים והנשים האלה נרדפים על ידי המשטרה ומשמר הגבול". ראיון קבוצת המשבר, שייח' עכרמה סברי, לשעבר מופתי של הרשות הפלסטינית וכעת ראש המועצה המוסלמית העליונה בירושלים, ירושלים, 7 במאי 2014. גילי כהן וניר חסון, "השב"כ והמשטרה סגרו גופים שפעלו כדי להתריע מפני עליית יהודים להר הבית", הארץ, 12 בינואר 2015.

ההתארגנות השנייה מורכבת מפלסטינים צעירים, ברובם ממזרח ירושלים, הידועים בתור "שבאב אל-אקצה" (צעירי אל-אקצה). בקיץ 2014, כאשר המלחמה בעזה הייתה בעיצומה, התגובה הישראלית המגבילה החריפה, והאיום על אל-אקצה נתפס כממשי, הם השליכו אבנים וחזיונים לעבר שוטרים ישראלים ברחבה ובסביבתה. מנהיג בחברה האזרחית הפלסטינית תיאר אותם כתושבי העיר העתיקה – "חלקם פתח, חלקם חמאס, חלקם לא משויכים, חלקם עבריינים" – המשקפים באופן ספונטני את התחושה העממית של פגיעה והשפלה נוכח פעולותיה של ישראל ברחבה הקדושה ובקרבתה.⁸⁵ אנליסט פלסטיני העיר:

המהירות בה השבאב מתחילים להשליך אבנים משקפת את החולשה שלהם. הכיתור והחדירה לאל-אקצה מרגישים ממשיים. הם חשים שהמצב עלול לצאת משליטתם בכל רגע, ולכן הם הופכים את המעידה הקטנה ביותר לדרמה גדולה, בכדי ליצר איזושהו סוג של הרתעה מינימלית.⁸⁶

שלישית, הנשיא הפלסטיני מחמוד עבאס הציע ב-2012 להחליף את האיסור על עליה לרגל של מוסלמים לירושלים – שנועד לשלול את הלגיטימיות של הכיבוש הישראלי⁸⁷ – בפסיקה המתירה ואף מעודדת ביקורים באל-אקצה במטרה להרתיע את ישראל משינויים בסטטוס קוו.⁸⁸ השייח' יוסוף אל-קרדאווי והפלג הצפוני של התנועה האסלאמית בישראל מאמינים שמדיניות כזו עשויה להתפרש כקבלת השליטה הישראלית במתחם; גורם רשמי ברשות הפלסטינית דחה על הסף טענה זו: "ביקור אצל אסיר אין פירושו שאתה משתף פעולה עם הסוהר".⁸⁹ ביוני 2014 הסכימו מלומדים ואינטלקטואלים מוסלמים על עמדת ביניים לפיה בטל האיסור לגבי פלסטינים מכל הארצות ולגבי מוסלמים שאינם גרים בעולם המוסלמי, אך הוא ממשיך לחול על ערבים ומוסלמים מארצות מוסלמיות.⁹⁰ הקריאות הללו חוללו אמנם שינוי מסוים

⁸⁵ ראיון קבוצת המשבר, ירושלים, 4 ביוני 2015. גורמים רשמיים ישראלים וירדנים טוענים שהצעירים מאורגנים על ידי חמאס; דיפלומט ירדני, תל אביב, 2 בנובמבר 2014; גורם במשרד החוץ הישראלי המעורב בניהול הרחבה הקדושה, ירושלים, 22 באוקטובר 2014. הטענה הזו כנראה מוגזמת, אף שלחמאס יש נוכחות ניכרת לעין על הרחבה, שבאה לידי ביטוי בהצגה המזדמנת של דגל התנועה. הואיל והשיטור הישראלי ברחבה מאופק, הוא מאפשר אכסניה נוחה יחסית לתנועה האיסלאמיסטית. פעילים פלסטינים רבים מאשימים את ישראל בכך שהיא מתייחסת לחמאס בסלחנות יחסית, כדי לפלג את תנועת המחאה. ראיון קבוצת המשבר, ראשי ארגונים לא-ממשלתיים בירושלים, יוני 2015.

⁸⁶ ראיון קבוצת המשבר, ירושלים, יוני 2015.
⁸⁷ ב-28 בפברואר 2012, במהלך פסגת הליגה הערבית בדוחא, קטאר, הנשיא עבאס קרא למוסלמים לבקר באל-אקצה. במהלך אפריל 2012, ביקורים של גורמים אסלאמיים בכירים – ובפרט המופתי הגדול של מצרים, שייח' עלי גומא והנסיך הירדני ראזי – שברו טאבו שנמשך בחלקים מסוימים של העולם האסלאמי 45 שנה, כדי לתמוך "בקהילה המוסלמית המכותרת בירושלים". באותו חודש ביקרו גם הנסיך הירדני האשם, חביב עלי אל-ג'ריפי, שייח' סופי רב השפעה מתימן, ומשלחות מבחריין ומירדן. טום האנגן, "תכנית פלסטינית למשוך מוסלמים חזרה לאל-אקצה", רויטרס, 19 ביוני 2012. הפתווה האוסרת על העלייה לרגל פורסמה בידי השייח' קרדאווי ואחרים בראשית האינתיפאדה השנייה.

⁸⁸ המופתי הראשי של ירושלים ופלסטין, מוחמד חוסיין, פרסם ב-2012 פסיקה המתירה לכל מוסלמי לעלות לרגל לאל-אקצה. גורם בכיר בפלג הדרומי של התנועה האסלאמית בישראל הסביר: "אני ורבים אחרים מתנגדים לפסיקה לפיה אסור למוסלמים להגיע לאל אקצה כי זה 'נורמליזציה'. האיסור הזה להערכתך לא נכון דתית והרסני פוליטית. ראשית, במישור הדתי, הוא סותר את העקרון שיש לבקר את שלושת המסגדים [במכה, במדינה ובירושלים]. יש שאומרים שאי אפשר להשלים האג' בלי לבקר באל אקצה. למה למנוע ממוסלמים מלעשות זאת? שנית, במישור הפוליטי, מה שמגן על מסגד אל אקצה הוא לא נוכחות מועטה של קבוצת פעילים אלא נוכחות מסיבית והמונית של אנשים מהארץ ומחוץ לארץ. המסגד לא שייך לפלסטינים בלבד אלא לאומה המוסלמית בכללותה. אנחנו צריכים שיבוא אלפים ועשרות אלפים". ראיון קבוצת המשבר, השייח' כמאל ריאן, יושב ראש אגודת אל-אקצה, כפר קאסם, 18 בספטמבר 2014. כמה מהמנהיגים האסלאמיים המקומיים מקווים לגייס חלק מהזרים הללו לפעילות בנוסח "מורביתון" כנגד יהודים דתיים המבקשים לשנות את הסטטוס קוו. ראיון קבוצת המשבר, מנהיג אסלאמי, ירושלים, אוקטובר 2014.

⁸⁹ ראיון קבוצת המשבר, גורם רשמי ברשות הפלסטינית, רמאללה, יוני 2014. "הדיון סובב סביב השאלה מיהו מקור הסמכות הדתית [המרג'עיה] בסוגיה הזו. האם זה קרדאווי, כפי שטוענים השייח' סלאח והחמאס, או האם אנו מקור הסמכות הדתית של עצמנו, כפי שטוענים מלך ירדן, הנשיא עבאס והכמי דת אחרים?". ראיון קבוצת המשבר, פעיל מוסלמי, ירושלים, 15 אוגוסט 2014.

⁹⁰ "מלומדים מוסלמים שמים קץ לאיסור על ביקור במסגד אל-אקצה תחת הכיבוש", ג'ורדניין טיימס, 28 ביולי 2014. m.jordantimes.com/article/muslim-scholars-end-ban-on-visiting-al-aqsa-mosque-under-occupation

וכמה מנהיגים דתיים ופוליטיים בולטים הביעו תמיכה ציבורית בעמדתו של עבאס.⁹¹ עם זאת, לא הייתה להן השפעה של ממש על המציאות בשטח.

תפקידה של ירדן הוא המוחשי ביותר. מעמד האפטרופסות שלה על אל-אקצה, כפי שבא לידי ביטוי בהסכם השלום עם ישראל משנת 1994 וההסכם ממרץ 2013 עם אש"ף,⁹² נתפס בעמאן כעמוד תווך להבטחת הלגיטימיות של המשטר המלוכני בירדן. כאשר בנובמבר 2014 ראתה ירדן כי ישראל מונעת גישת מוסלמים לרחבה הקדושה, מהלך שראשי הממלכה האמינו מניח את היסודות לשינוי הסטטוס קוו, החזירה ירדן את שגרירה מתל אביב. זאת לאחר שנמנעה מצעד זה אף במהלך המלחמה בין ישראל לעזה כמה חודשים קודם לכן, שגבתה את חייהם של יותר מ-2,100 פלסטינים. גורם רשמי בארמון נימק זאת בכך ש"אי-יציבות באל-אקצה פוגעת בביטחון הפנים בירדן ובמעמדו של המלך עבדאללה. הצלחנו להכיל את האביב הערבי כמעט בלי הפגנות של יותר מ-800 איש, אך הסלמה בהר הבית יכולה להוציא לרחובות 80,000 איש". עם זאת, נוכח העובדה שהאינטרסים של ירדן ושל הפלסטינים אינם תמיד חופפים, האחרונים מתלוננים לעתים קרובות שירדן לא עושה די כדי להגן על האינטרסים שלהם ברחבה הקדושה.⁹³

⁹¹ ניר חסון, "חבל ההצלה לתיירות בירושלים: המבקרים המוסלמים", הארץ, 7 באפריל 2015. ישנו גידול בפרט במספר המבקרים מתורכיה, המצטטים פסיקות דתיות חדשות התומכות בעלייה לרגל לירושלים. ראיון קבוצת המשבר, עם אלסה גרונן, מומחית לעליית מוסלמים לרגל לאל-אקצה, ירושלים, יוני 2014. בספטמבר 2014 התפלל שר החוץ של כוויית באל-אקצה. המזכ"ל הסעודי של הארגון לשיתוף פעולה אסלאמי (OIC), לשעבר שר בממשלה הסעודית, ביקר באל-אקצה ב-5 בינואר 2015. הארגון לשיתוף פעולה אסלאמי הכריז על ירושלים כ"בירת התיירות האסלאמית" לשנת 2016. "מנהיג סעודי של המדינות האסלאמיות יבקר במזרח ירושלים", חדשות 24, 2 בינואר 2015.

⁹² בהסכם השלום משנת 1994 בין ישראל לירדן נכתב: "ישראל מכבדת את תפקידה המיוחד הקיים של הממלכה ההאשמית של ירדן במקומות קדושים מוסלמיים בירושלים. בשעה שייערך המשא-ומתן על מעמד הקבע, תעניק ישראל עדיפות גבוהה לתפקיד הירדני ההיסטורי במקומות קדושים אלה". ההסכם ממרץ 2013 מתייחס לריבונות "המדינה הפלסטינית" במזרח ירושלים, גם אם תחת הכיבוש הישראלי, ולאפטרופסות של הממלכה ההאשמית הירדנית על המקומות הקדושים. לנוסח המלא של ההסכם ראו: tinyurl.com/ouey76yc ירדן רצתה בהסכם משום שהאמינה שההכרה של האסיפה הכללית של האומות המאוחדות בפלסטין יצרה ישות משפטית חדשה, מה שחייב אישור מחדש של ההבנות הקיימות. ראיון קבוצת המשבר, דיפלומט ירדני, תל אביב, 9 במרץ 2014.

⁹³ ראיונות קבוצת המשבר הבינלאומית, ירושלים, מאי-יוני 2015.

IV. ייצוב הסטטוס קוו

בעלי העניין הממשלתיים הפעילים המרכזיים – ישראל, ירדן וארצות הברית – טוענים שהם רוצים להבטיח את המשך הסטטוס קוו. אך בהתחשב במקורותיו העמומים של הסטטוס קוו, לא תמיד ברור למה כל צד מתכוון. בעקבות פגישת הפסגה עם המלך עבדאללה בנובמבר 2014 אמר ראש הממשלה נתניהו שהוא מחויב לסטטוס-קוו,⁹⁴ כשכוונתו כנראה למצב ששרר ברחבה הקדושה באותה שנה לפני ההסלמה שהתרחשה בקיץ. נראה כי המלך עבדאללה, מצדו, רוצה לחזור למציאות שלפני שנת 2000, כאשר ירדן נוטלת על עצמה את הסמכויות החלקיות שהיו אז בידי הרשות הפלסטינית ואבדו לה בינתיים. ישנם פערים קטנים אך משמעותיים בין שתי הגרסאות האלה של הסטטוס קוו, בעיקר ביחס לשאלת הגישה ולפיקוח על עבודות ציבוריות. זאת למרות שכדברי גורם רשמי ירדני בכיר, השינויים בנרטיב חשובים לא פחות מכל הפרטים האדמיניסטרטיביים: "ישראל מתייחסת יותר ויותר אל הערבים כדיירים שיפונו בסופו של דבר, ולא כאל הבעלים החוקיים".⁹⁵

השחיקה בסטטוס קוו מהווה תקדים מסוכן ורצוי היה לבטל את ההתרופפות של השנים האחרונות. לשם כך על ישראל לכן להשיב לקדמותו את ההסדר שהתקיים עד שביטלה אותו בשנת 2003. פירוש של דבר, בראש ובראשונה, יהיה לתת לירדן תפקיד בקבלת ההחלטה מי יכול ומי לא יכול להיכנס לרחבה הקדושה. בעוד שככלל, גורמים ירדנים משלימים עם המצב הנוכחי ברחבה, הם חוששים ממה שהשינויים עלולים לבשר.⁹⁶

עם זאת, נוכח השינויים החברתיים והפוליטיים בישראל, נראה שצעד זה איננו בר ביצוע. הבחירות במרץ 2015 הביאו את יקיריהם של שוחרי המקדש לתוך הקואליציה, והפעם כשרים. גם אם שרים אלה לא יגררו קרוב לוודאי לעימות מול מדיניות הריסון המוצהרת של הממשלה ברחבה הקדושה,⁹⁷ פוליטיקאים פחות ותיקים ימשיכו לנסות להביך אותם ו"לאגף" אותם מימין, במטרה לזכות בתמיכת בציבור הדתי-לאומי ובתמיכת אחרים. יתר על כן, ניתן לומר באופן כללי שהימין הדתי בישראל בכלל ושוחרי המקדש בפרט, נכונים היום פחות מבעבר לקבל מגבלות על גישת יהודים להר הבית ועל התפילה בו. כדי לייצב את המצב, ולו זמנית, יהיה צורך להתמודד עם שלושה אתגרים עיקריים: ביטחון והסדרי גישה, תפילה וארכיאולוגיה ועבודות ציבוריות.

א. ביטחון והסדרי גישה

בעקבות מפגש הפסגה בין המלך עבדאללה לראש הממשלה נתניהו, אשר כינס מזכיר המדינה האמריקאי קרי בעמאן, הסכימו ישראל וירדן ליישם כל אחת מצידה, שורה של צעדים להרגעת הרוחות, וחיידשו במידה מסוימת את התיאום ביניהן. הרשויות הישראליות הגבילו את גודל קבוצות הדתיות העולות אל רחבת ההר, בתחילה ל-5 משתתפים וכעת ל-15. הפניות המתקבלות לכניסת קבוצות כאלה מטופלות באטיות, כך שרבים מהפונים ממתינים במשך שעות ובסופו של דבר אינם נכנסים. בנוסף לכך, להוציא חריגים בודדים, שרים וחברי כנסת דתיים מנועים זה פקטו מלהיכנס לרחבה הקדושה.⁹⁸ במקביל לכך, הפיקוח על פעילים איסלאמיסטים ברחבה הקדושה וסביבה הפך להדוק יותר; ישראל הגבירה את המעקב המודיעיני והווקף מונע מהם לישון באתר, מה שאפשר להם בעבר להתגבר על

⁹⁴ הוא אמר כך: "מאז ימי אברהם אבינו, הר הבית היה האתר הקדוש ביותר עבור עמנו, ויחד עם זאת הוא גם הקילומטר המרובע הרגיש ביותר על פני האדמה... לצד העמידה הנחושה שלנו על זכויותינו, אנחנו נחוישים לשמר את הסטטוס קוו עבור כל הדתות, כדי למנוע תלקוחות". "נתניהו: נשמור על הסטטוס קוו בהר הבית", ynet, 2 בפברואר 2014.

⁹⁵ ראיון קבוצת המשבר, עמאן, יוני 2015.

⁹⁶ גורם רשמי ירדני נוסף השתמש גם הוא במטאפורת הבעלות, כשאמר כי "הבעלים הוא זה שמחליט מי נכנס לבית ומי לא. ישראל רואה את עצמה כבעלים". ראיון קבוצת המשבר, בעמאן, יוני 2015.

⁹⁷ "חלק מהפרובוקטורים נפלטו מהפוליטיקה ואילו אחרים קודמו לתפקידי שרים שירסנו אותם". ראיון קבוצת המשבר, יועץ לראש הממשלה, ירושלים, 27 במאי 2015.

⁹⁸ קבוצת המשבר הבינלאומית, תצפיות, נובמבר 2014-מאי 2015.

הגבלות הכניסה.⁹⁹ מוקד החיכוך המרכזי כעת הוא נקודת המשטרה הישראלית הממוקמת בשער המוגרבים והשוטרים המסיירים ברחבה הקדושה, המתמודדים בעיקר עם השלכת אבנים. מותקפים גם מבקרים יהודים המתפללים באתר או נוקטים בפעולה פרובוקטיבית אחרת, בפרט בחגים היהודיים. עם זאת, הגורם היסודי למתיחות ממשיך לבעבע מתחת לפני השטח. הפלסטינים, המשוכנעים שהשחיקה בסטטוס קוו תימשך, נוטרים יותר מתמיד על נוכחותם של יהודים דתיים ברחבת ההר. פעיל איסלאמיסטי במזרח ירושלים אמר "הכיפה [שהיהודי חובש על הראש] מסמלת כעת את הפרויקט לחלוקת הרחבה הקדושה".¹⁰⁰

ישראל וירדן שיקמו את קשרי העבודה ביניהם והשכילו למנוע הסלמה חמורה עוד יותר בשנה שעברה, אך רמת האמון ההדדי ביניהן נותרה נמוכה.¹⁰¹ בולטים במיוחד הפערים בסוגית הזכות לקבוע מי רשאי להיכנס לרחבה הקדושה.¹⁰² עמאן התחייבה באופן לא-רשמי שלא לנצל לרעה את זכות הווטו שלה לפי הסדר הסטטוס קוו טרום שנת אלפיים כדי למנוע את כניסת כלל היהודים הדתיים לרחבת ההר, אך ישראל איננה מוכנה להשיב לה את מעמדה הקודם. בהתחשב בבולטות של הר הבית בשיח הציבורי הנוכחי בישראל, כולל בקרב פוליטיקאים בכירים, האפשרות שישראל תעניק לירדן תפקיד פומבי בקביעת הנכנסים למתחם הרחבה איננה מתקבלת כיום על הדעת.

עם זאת, יש לזכור שתיאום הגישה לרחבה איננו מטרה בפני עצמה. היעד הוא הבטחת גישה פשוטה ובטוחה, אשר – גם אם הדבר נוגד את האינטואיציה – תובטח בצורה הטובה ביותר במידה ותוענק לשתי הקהילות במקביל. במשך רוב הזמן שחלף מאז 1967, גישת יהודים ומוסלמים לאתר לא באה האחת על חשבון השנייה, ולא עוררה סכנות מיוחדות. אין זה מחויב המציאות שכך יהיה גם עכשיו – וזאת כל עוד כל צד מאמין שהזכות הניתנת לאחר באה על חשבוננו שלו. בהתאם לכך, צריכה הממשלה הישראלית לדחות את המלצות ועדת המשנה של וועדת הפנים של הכנסת לבחינת עליית יהודים להר הבית, שביוני 2014 קראה להגבלת הגישה לאתר למוסלמים בכל פעם שיש אלימות כלפי יהודים.

במקום זאת, צריכה ממשלת ישראל לזהות כל יהודי או מוסלמי המעורר פרובוקציות ולמנוע את גישתו לאתר. לפלסטינים קשה להשלים עם הסדר כזה, שכן הוא מותיר בידי ישראל את הקביעה מיהו מחולל-הצרות. המערכת תהיה יציבה יותר אם ישראל תוכל לעשות זאת בתיאום עם הווקף, ועדיף אף לו יהיה גוף פלסטיני מייצג לווקף, באם יוקם, כפי שיתואר בהמשך. עם זאת, במידה ובניית תשובת ישראל לנקוט במדיניות ה"דילול" של הנוכחות הפלסטינית, ותתיר ליהודים להסתובב על רחבת המקדש בזמן שפלסטינים מתפללים במחסומים, היציבות הזו בוודאי תפגע.

⁹⁹ בנוסף לאיסור הכניסה על שני ארגונים ללא מטרות רווח המארגנים "מורביתון", ישראל הגדילה במאות שוטרים את נוכחותה במזרח ירושלים. הווקף הפך גם כן לפעיל יותר וחזר למדיניות הנמרצת שלו מאמצע 2014 ממנה נסוג במחצית השנייה של 2014. "לאחר תפילות יום שישי, כאשר בדרך כלל משליכים אבנים על השוטרים, הכוח [המשטרה הישראלית] ממתין ככל האפשר לפני שהוא מגיב, כי הוא רוצה שהווקף יטפל בזה. לאחרונה הם החלו לעשות כן". ראיון קבוצת המשבר, גורם במשרד החוץ המעורב בניהול הרחבה הקדושה, ירושלים, 6 במרץ 2014. דיפלומט ירדני אישר בזמנו שהווקף מנע זריקת אבנים על השוטרים הישראלים: "אנחנו רוצים שהווקף יפסיק את זה. אך איננו מקבלים את עמדת ישראל שהצעירים הם הגורם לבעיה. זאת תפיסה משפטית צרה; מה שהם עושים זאת תגובה לפרובוקציה". ראיון קבוצת המשבר הבינלאומית, דיפלומט ירדני, תל אביב, 9 במרץ 2014.

¹⁰⁰ ראיון קבוצת המשבר, איסלמיסט ממזרח ירושלים, ירושלים, 22 באוקטובר 2014.

¹⁰¹ "לאחר קיץ מאתגר, המצב הנוכחי, שהוא רגוע בהרבה אם לא לגמרי, מדגים ששני הצדדים המרכזיים יודעים לפעול באופן אחראי. התחושה הכללית היא תחושה של הישג. הישג בר קיימא. אנחנו השגנו זאת למרות הפרובוקציות משני הצדדים. וחשוב לומר 'אנחנו'". ראיון קבוצת המשבר, יועץ לראש הממשלה המעורב בניהול הרחבה הקדושה, ירושלים, 27 במאי 2015.

¹⁰² גורמים ירדנים טוענים שהם אמרו לעמיתיהם הישראלים כי המדיניות יכולה לחזור למצבה מלפני שנת 2000, במידה שישראל תמנע מיהודים דתיים ומחילים במדים לעלות להר. ראיון קבוצת המשבר, דיפלומט ירדני, תל אביב, 9 במרץ 2014. מומחה בעל קשרים טובים בממשל הירדנית טען שירדן מוכנה לעשות אף יותר מזה, ולהתחייב לא לעשות שימוש לרעה בכוח הווטו שלה: היא העבירה מפורשות לישראל את המסר שהיא לא תמנע באופן גורף עליית יהודים דתיים להר ולא תמנע באופן שרירותי את כניסתם של פעילים יהודים בולטים. ישראל דחתה בכל זאת את חידוש התאום, מתוך חשש שהתפיסות של שני הצדדים לגבי שימוש לרעה בכוח הווטו הירדני אינן עולות בקנה אחד. ראיון קבוצת המשבר, עמאן, יולי 2014.

ב. תפילה

ישראל ממשיכה לציית לסטטוס-קוו, והיא נמנעת מלשנות את האיסור על תפילת יהודים ללא הסכמתה של ירדן.¹⁰³ לפי דיווחים בתקשורת, ישראל ביקשה במהלך שנים 2013-2014 לפחות פעמיים רשות לתפילת יהודים בחלק קטן מהאתר; ירדן סירבה.¹⁰⁴

לגבי העתיד, את האיסור על תפילת יהודים ולא-מוסלמים אחרים באתר יש לעדכן רק במידה ויש על כך הסכמה מלאה מצד בעלי העניין העיקריים – ירדן, ישראל ואש"ף.¹⁰⁵ הסכמה כזו יכולה לבוא לידי ביטוי בהסכם הנוגע ספציפית לרחבה הקדושה עצמה; לחלופין, אפשר להכליל את עניין רחבת ההר בהסכם כולל יותר, המסדיר את מעמדם של שאר האתרים הדתיים הנתונים במחלוקת (נוצרים, מוסלמים ויהודיים) בין הים התיכון לנהר ירדן. אך בהעדר הסכמה, יש להימנע מנקיטת צעדים חד-צדדיים, שייעשו בכפייה. מהלך כזה ייתפס כלא הוגן בקרב אלה שיש להם תביעות דתיות משל עצמם, ובכל מקרה תהיה זו מדיניות לא נבונה, בהתחשב בפוטנציאל ההתלקחות. בה בעת צריך כל צד להתחיל בדיאלוג פנים-דתי כהכנה לשיחות ישירות בין הצדדים ביום מן הימים, כפי שהציעה קבוצת המשבר הבינלאומית כבר בעבר וכפי שיוסבר בהמשך.¹⁰⁶

הסוגיה של תפילת יהודים במקום זה היא כה רגישה, שהמשטרה צריכה לאכוף את האיסור לא רק באותו הרגע, אלא גם לאחר מעשה. שוחרי המקדש מצלמים לעתים קרובות את תפילותיהם ברחבת ההר, שהינן כמעט תמיד הפרות מכוונות ופרובוקטיביות של הסטטוס קוו, ומעלים אותן לאינטרנט. הפרסומים האלה זוכים מופצים בצורה נרחבת על ידי ערבים, מוסלמים ואחרים, כעדות לכך שהרכיב הזה בסטטוס קוו כבר נשחק לגמרי.¹⁰⁷ בהתחשב במרחק שיכולים גלי ההדף היוצאים מהרחבה הקדושה לעבור בעידן המדיה החברתית, על ישראל להבטיח שמדיניותה תיושם היטב, ותובן נכונה וללא עיוותים על ידי אלו שרוצים לפגוע ביציבות.

ג. ארכיאולוגיה ועבודות ציבוריות

סוגיית העבודות הציבוריות והארכיאולוגיה שנויה במחלוקת וקשה במיוחד לניהול, שכן שתיהן – ובפרט הארכיאולוגיה – תופסות מקום מרכזי במאבק בין הנרטיבים של שני הצדדים. בדלתיים סגורות, נציגי שני הצדדים מודים שההסדרים הנוכחיים בנוגע לבניה, חפירות ארכיאולוגיות ותחזוקה באתר הם ראויים, ועם זאת אף צד לא יאמר זאת בפומבי. ואכן, התבטאויות בתקשורת של דמויות פוליטיות ודתיות בסוגיות אלו הן לעתים תכופות מזיקות למדי.

הפקידות הממשלתית בישראל סבורה שיש לה כרגע די יכולות פיקוח כדי להגן על עתיקות המדינה,¹⁰⁸ אך היא תאמר זאת בגלוי רק לעיתים נדירות. המדיניות של הממשלה היא להפוך את שאלת

¹⁰³ לדברי ניצב יוסי פריינטי, מפקד מחוז ירושלים של המשטרה: "המשטרה היא הסמכות היחידה האחראית לביטחון האתר. הווקף אחראי לסידורי התפילה, ומתנגד מטעמיו שלו לפולחן יהודי". ניצב יוסי פריינטי, מפקד מחוז ירושלים של המשטרה, בועדת הפנים של הכנסת, 9 במאי 2013. www.knesset.gov.il/protocols/data/rtf/pnim/2013-05-08.rtf

¹⁰⁴ אסף גבור, "ירדן דחתה בקשה ישראלית לתפילה בהר הבית", אנ.אר.ג'י-מעריב, 12 בנובמבר 2013; חדשות השעה 7:00, קול ישראל, 25 בפברואר 2014.

¹⁰⁵ דיפלומט ערבי הנמצא בקשר הדוק עם עמאן בסוגיית הרחבה הקדושה טען כי ירדן עשויה בשלב כלשהו להתיר תפילת יהודים שם, אך זאת רק במידה ולעמאן תהיה שליטה מלאה באתר, שתאפשר לה להבהיר שהתפילה היא באישורה ולפי רצונה, ואיננה נכפית עליה מבחוץ. גם במקרה כזה, יהיה זה הסדר בלתי-פורמלי ולא מדיניות גלויה. ראיון קבוצת המשבר, עמאן, יולי 2014.

¹⁰⁶ דו"ח המזרח התיכון מס. 119 של קבוצת המשבר הבינלאומית, "בחזרה ליסודות: המיעוט הערבי בישראל והסכסוך הישראלי-פלסטיני", 14 במרץ 2012. דו"ח המזרח התיכון מס. 147 של קבוצת המשבר הבינלאומית, "המחנה הדתי-לאומי והסכסוך הישראלי-פלסטיני", 21 בנובמבר 2013.

¹⁰⁷ בקיץ-סתיו 2014, מרבית תושבי מזרח ירושלים שרואיינו בידי קבוצת המשבר הבינלאומית האמינו שישראל מתירה ליהודים להתפלל ברחבת הר הבית ושהמאבק בנושא הזה הוכרע. ראיונות קבוצת המשבר הבינלאומית, ירושלים, אוגוסט-ספטמבר 2014.

¹⁰⁸ משטרת ישראל מפקחת באופן הדוק אחר החלל התת-קרקעי שבין מסגד מרוואני למסגד אל-אקצה העתיק, כדי להבטיח שלא יתבצע ניסיון לחדש את העבודות הבלתי-חוקיות שנערכו בשנות התשעים. ראיון קבוצת המשבר, עו"ד שמואל ברקוביץ', מומחה למקומות הקדושים, ירושלים, 14 במאי 2014.

הרחבה הקדושה, כדברי גורם ישראלי, לנושא שלא מושך תשומת לב כלל. לכן נציגי ממשלה נמנעים בכל מחיר מלדבר עליו בציבור.¹⁰⁹ באשר לירדן, אם תתלונן על השליטה הישראלית ההדוקה, היא תיתפס בציבור כמי שאיננה מסוגת להגן על האינטרסים שלה.¹¹⁰

את החששות הפלסטיניים לגבי פעילויות ישראל קשה יותר לצמצם, שכן הם נובעים מהמצב הפוליטי הרחב יותר וממדיניות ישראל בכללותה, אפילו אם התלונות הערביות מתמקדות בדרך כלל, וכמעט בוודאות שלא בצדק, בטענה שישראל חופרת מתחת לרחבה הקדושה. מאחורי החשש הזה עומד השימוש שעושה ישראל בארכיאולוגיה כדי לקבוע ולפרסם את הזיקה היהודית לארץ ישראל, בייחוד באזור רחבת ההר ובשכונות הפלסטיניות הסמוכות, בפרט ברובע המוסלמי ובסילוואן, שכונה פלסטינית שנושקת לקצה הדרומי של העיר העתיקה, שם הפעילות הארכיאולוגית הישראלית הובילה לנזק לרכוש, פינוי תושבים והגברת הנוכחות הביטחונית הישראלית. כתוצאה מכך, הפלסטינים רואים בארכיאולוגיה ובעבודות הציבוריות בכלל, וסביב הרחבה הקדושה בפרט, אמצעי לחיזוק הטענות היהודיות המסכנ את הביטחון והיציבות של התשתית המקומית והלאומית שלהם.

חששות אלה הם הרקע להפיכת ההנחה כאילו ישראל חופרת מתחת לרחבה הקדושה, לאחד מעיקרי האמונה הפלסטיניים,¹¹¹ אף שאין כל עדות אמינה התומכת בטענה הזו. בשיחות פרטיות, ארכיאולוגים ופקידים פלסטיניים בעלי גישה לאזורים שתחת שליטת הווקף מכירים בכך שישראל איננה חופרת תחת הרחבה.¹¹² עם זאת, העובדה שהממשלה הישראלית תומכת בחפירות סמוכות המנוהלות בידי עמותות מתנחלים, והעובדה שבית משפט ישראלי קבע שחלק מהפעילויות של עמותות אלה מתבצעות באופן בלתי חוקי,¹¹³ לצד האטימות התכנונית הישראלית ביחס לפלסטינים, מעוררות את חשדה של אוכלוסייה שכבר התרגלה, בעידודם של האקלים הפוליטי והתקשורת, להאמין בגרוע מכל.¹¹⁴

אכן, שני הצדדים לכודים בנרטיבים הלאומיים שלהם, בפחדים שלהם ובנטייה להימנע מלקיחת סיכונים פוליטי. ההנהגות הישראלית והפלסטינית גם יחד נמנעות מלהתעמת עם הפרובוקטורים שבקרבם אשר מעלים טענות שווא, הפלסטינים לגבי כך שמסגד אל-אקצה נמצא בסכנת חורבן מיידית כתוצאה מחפירות תת-קרקעיות, ושוחרי המקדש הטוענים שהפלסטינים והמוסלמים פוגעים דרך קבע בעתיקות יהודיות.¹¹⁵ בהתייחס לסוגיה הזו, צריך כל צד להתמקד בראש ובראשונה בציבור שלו, לא על ידי הגבלת חופש הדיבור אלא על ידי הבהרה שהטענות המשלהבות לגבי הצד השני אינן נכונות. הממשלה הישראלית צריכה לספר לאזרחיה שהיא שיפרה את הפיקוח, כך שגרימת נזק לעתיקות בהיקף נרחב איננו יכול עוד להתרחש כיום. היא יכולה גם לשוחח באופן פרטי וקבוע עם דמויות מפתח, ובהן רבנים שיש להם השפעה על חלק ממחוללי הפרובוקציות.

בדומה לכך, גורמים רשמיים פלסטינים וירדנים נמנעו מלספור בציבור את ההאשמות לפיהן ישראל חופרת מתחת לרחבה הקדושה – ואכן הם עצמם משמיעים לפעמים טענות כאלה.¹¹⁶ זאת בין היתר כיוון

¹⁰⁹ "אנחנו לא יכולים להתייחס לזה באופן שישביע את רצון כולם. בהתחשב בנפיצות של העניין, האסטרטגיה שלנו היא למשוך אל ניהול האתר כמה שפחות תשומת לב ולהפוך אותה למעשה ללא קיימת בשיח הציבורי". ראיון קבוצת המשבר, גורם במשרד החוץ המערב בניהול הרחבה הקדושה, ירושלים, 6 במרץ 2014.

¹¹⁰ ראיון קבוצת המשבר, גורם ממזרח ירושלים בעל קשרים בעמאן, ירושלים, 15 במרץ 2015.

¹¹¹ מסביר פעיל בפלג הצפוני של התנועה האסלאמית בישראל: "אסור לנו להיכנס ולראות את החפירות שמבצעת [ישראל] ממש מחוץ לרחבה הקדושה. כשאנחנו נמצאים במסגדים התת-קרקעיים, אנחנו שומעים קולות חפירה בקרבת מקום". ראיון קבוצת המשבר, ירושלים, 10 ביוני 2014.

¹¹² "אין שום חפירות מתחת לאל-אקצה. אתה חושב שהייתי יושב כאן ומדבר אתך אילו חשבתי שישראל חופרת מתחת לאל-אקצה? הייתי נמצא שם ומנסה לחסום אותם בכל דרך אפשרית". ראיון קבוצת המשבר, גורם רשמי לשעבר בווקף, ירושלים, 10 ביוני 2014; ראיון קבוצת המשבר, ארכיאולוג פלסטיני העובד עם הווקף, ירושלים, יוני 2012.

¹¹³ בחלק מהעסקאות נעשה שימוש במסמכים מזויפים; בית המשפט פסק שלפחות עסקה אחת התבססה על תצהיר כוזב. "עזבונו המנוח אחמד יאסין מוסא אל-עבאסי ואח' נגד רשות הפיתוח ואח'", ת"א 895/91.

¹¹⁴ ראיון קבוצת המשבר, מומחה פלסטיני לתקשורת, ירושלים, 12 אפריל 2015.

¹¹⁵ אריה אלדד, "לא מותרים על הקדוש מכל", ישראל היום, 2 בנובמבר 2014.

¹¹⁶ שר החוץ נאסר ג'ודא אמר בפגישת ועדת ירושלים של הארגון לשיתוף פעולה אסלאמי כי, "רשויות ישראליות מבצעות הרס שיטתי של האתרים האסלאמיים, כמו למשל החפירות מתחת למסגד אל-אקצה ובתוך מתחם אל-הראם אל-שריף". "שר החוץ מתאר את המאמצים להגן על ירושלים מפני מדיניות ישראל", ג'ורדניין טיימס, 19 בינואר 2014.

שהם מאמינים שקריאות הזעקה עשויות להוות אמצעי הרתעה כלפי ישראל,¹¹⁷ אך בעיקר כי הם חוששים מהמחיר הפוליטי הכרוך בהכחשת הטענה.¹¹⁸ אף שפלסטינים רבים אינם מסכימים עם דרכם של מחרחרי ריב כמו השייח' ראאד סאלח, בשל הפוליטיקה הדתית שלו ולשונו המכפיש, הם מעריכים אותו על כך שהוא עומד מול ישראל ועל תמיכתו בכלכלת העיר הערבית ובמקומות הקדושים לאסלאם.¹¹⁹ בהקשר של הכיבוש והשימוש הישראלי בארכיאולוגיה כנשק במלחמת הנרטיבים, אין מנהיג פלסטיני שירצה לקום ולהגן על ישראל. אך לטענות העקביות והשקריות לגבי כך שישראל עומדת להחריב את אל-אקצה השפעה מסלימה ומסוכנת.

ישראל דחתה הצעות להתיר פיקוח חיצוני קבוע בכדי לאשר שהיא איננה חופרת תחת רחבת ההר, שכן היא מאמינה שההאשמות נגדה הן פועל יוצא של הסתה, ולא ניסיון להערכה כנה של העדויות הקיימות.¹²⁰ אך גם בהיעדר פיקוח בינלאומי, הווקף והמומחים הפלסטינים יכולים עדיין לבקר באופן קבוע ברחבת ההר ובסביבה, וגם עושים זאת, כדי לאשר שלא מתבצעות חפירות.

¹¹⁷ קבוצת המשבר הבינלאומית, ראיון עם דיפלומט ירדני, תל אביב, 2 בנובמבר 2014.

¹¹⁸ קבוצת המשבר הבינלאומית, ראיון עם גורם רשמי לשעבר בווקף, ירושלים, 6 בפברואר 2015.

¹¹⁹ על הגישות השונות של הפלסטינים כלפי סלאח ראו: קבוצת המשבר הבינלאומית, דו"ח המזרח התיכון מס' 135: "מהפך

קיצוני (2): קמילתה של ירושלים הערבית", 20 בדצמבר 2012, עמ' 19-20.

¹²⁰ במהלך המחלוקת על שער המוגרבים, אפשרה ישראל למשלחת טורקית לבקר במקום והתקינה מצלמה שהראתה בכל עת היכן מתבצעות העבודות. גורם במשרד החוץ שהיה מעורב בניהול הרחבה הקדושה הותיר פתח לביקור חד-פעמי וחריג במקרה של התדרדרות חמורה במצב. ראיון קבוצת המשבר, ירושלים, 6 במרץ 2014.

.V. מסקנות

האתגרים ברחבת ההר כיום שונים מאלה שהיו בעשורים האחרונים ואף בשנים האחרונות. בשנות התשעים, החלטה פוליטית בודדה – לפתוח את מנהרות הכותל המערבי – הציתה תגובת שרשרת של אירועים שתרמו רבות לקריסת מנגנוני הפיקוח והתיאום שהבטיחו את תפקודו של הסטטוס קוו. המערכת, שנבנתה מחדש בהדרגה בשלהי שנות התשעים, שבה והתפרקה עם פרוץ האינתיפאדה השנייה. מאז, אף שאלמנטים מסוימים נותרו על כנם, היא לא כוננה מחדש.

הסדר הסטטוס קוו המקורי היה תוצר של זמנו: הסכמה שבשתיקה שנועדה למנוע הסלמה אזורית בעקבות מלחמת ששת הימים ולנהל באופן זמני פיסת טריטוריה על ידי הקפאת המנגנונים האדמיניסטרטיביים ששימשו לניהולו. עם זאת, בעשורים שלאחר מכן חל שינוי בשתי החברות, ובפרט בנוהג הדתי היהודי. ניתן עדיין במידה מסוימת להמשיך ולקיים בהיקף מצומצם את ההסדר המיושן, אך המחיר שהוא גובה מהמנהיגות בשני הצדדים הולך וגובר. זאת בפרט בישראל, שיקשה עליה יותר ויותר להכיל את ההסלמות המתרחשות סביב הרחבה ועליה.

האסטרטגיה הטובה ביותר היא להרחיב את הסדר הסטטוס קוו הקיים באמצעות אבני בניין נוספות. פירושו של דבר, בפרט נוכח השיתוק בתהליך המדיני, שכל צד צריך תחילה לעשות סדר בביתו שלו. עבור ערבים, עשויה לצמוח תועלת מכך שהווקף שבשליטת ירדן ישתף מידע ויתאם את פעולותיו עם דמויות ציבוריות דתיות ופוליטיות בכירות במזרח ירושלים. ניתן יהיה להקים גוף מייעץ במפורש למען מטרה זו. ישראל אמנם לא תאשר הקמת פורום לפעילות ערבית מאורגנת בעיר ובוודאי תתנגד להתייעצות עם גופים כמו הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית וחמאס, שיצטרכו להיות מיוצגים בדרך כלשהי כדי למנוע מצב בו הגוף המייעץ יהיה בלתי אפקטיבי.¹²¹ גם ירדן איננה נלהבת לתיאום צמוד עם גוף המכיל נציגים של שני ארגונים אלה, אם כי היא פתוחה באופן עקרוני לאפשרות של שיתוף פעולה כלשהו עם ועדה פלסטינית ירושלמית.¹²² אירועי 2014 הדגימו לכולם את הבעיות הנובעות מהעדר מנהיגות ערבית אפקטיבית בעיר. כולם עשויים להרוויח מכתובת אותנטית ומהימנה שאפשר יהיה לתקשר איתה, בפרט ברגעי משבר.

גם ישראל יכולה לתרום משמעותית לשיפור המצב. תחילה, עליה לצמצם את נוכחותן של עמותות המקדמות בנייה מיידית של המקדש בבתי הספר הישראליים ולבטל את המימון הממשלתי המוגבל שהיא מספקת להם.¹²³ מעבר לריסון העצמי שהיא נוקטת בו ברחבה הקדושה, הממשלה צריכה לעשות יותר. בהובלת ראש הממשלה עצמו, עליה להכיר בכך שהאקטיביזם בכנסת בנושא הר הבית תרם להסלמה ב-2014, ולהתנגד בפומבי לשינויים חד-צדדיים באיסור על תפילת לא-מוסלמים בהר הבית, כמו גם להדרת פלסטינים מהרחבה הקדושה. בהתחשב בזרמי הנגד בתוך ממשלתו של נתניהו, חשוב שהמדיניות הישראלית הממשית תהיה ברורה ומובנת. אין להותיר בידי גורמים ביטחוניים את הצורך לנמק החלטות שהינן בעצם פוליטיות.¹²⁴

במקביל לכך, דיאלוג דתי – בתוך כל חברה ובקרב בני כל דת ובמידת האפשר בהמשך גם ביניהן – תהיה חיונית, לא רק להשגתו של פתרון כולל לסכסוך הישראלי-פלסטיני באחד הימים, אלא גם לניהול רחבת ההר בתקופת הביניים. באופן יותר מידי, מנהיגים יהודיים משני הצדדים – חרדים ודתיים לאומיים-צריכים לעזור בהרגעת הרוחות. הגיבוי החוזר ונשנה של הרבנות הדתית את העלייה להר חשוב, ועם זאת ציונים דתיים רבים נשמעים לסמכויות דתיות אחרות. על רבנים דתיים-לאומיים למשל לשקול גיבוי

¹²¹ ראיון קבוצת המשבר, גורם חוץ המעורב בניהול הרחבה הקדושה, ירושלים, 6 במרץ 2015.

¹²² ראיון קבוצת המשבר הבינלאומית, גורם רשמי בארמון הירדני, עמאן, 17 במרץ 2015.

¹²³ הארגון שהשפעתו החינוכית היא הרחבה ביותר הוא מכון המקדש, אשר עורך פעילויות חינוכיות בנושא המקדש לכ-60,000-50,000 בני נוער בשנה, רובם בספורים מאורגנים מטעם בתי ספר ותנועות נוער בתערוכת הקבע של המכון, במהלכה מוצגות למבקרים הפסקות ההלכתיות המרכזיות שתומכות בגישה יוצאת הדופן של המכון. ראיון קבוצת המשבר, דוד שוורץ, מנכ"ל מכון המקדש, ירושלים, יולי 2012. לפרטים בדבר תמיכת המדינה בארגונים כאלה ראו: "קשר מסוכן: דינאמיקת ההתעצמות של תנועות המקדש בישראל ומשמעותיה", עיר עמים וקשב, 1 במרץ 2013.

¹²⁴ למשל: עמוס חופי, "המפכ"ל דנינו: הר הבית הוא איום קיומי לא פחות מכל פצצה", אנ.א.ר. ג'י-מערב, 14 בינואר 2015. יונתן אוריך: "פריינטי [מפקד מחוז ירושלים]: אם המגע עם הר הבית יפחת, השקט יחזור לירושלים", אנ.א.ר. ג'י-מערב, 13 בנובמבר 2014.

ציבורי של פעולות שנויות במיוחד במחלוקת, כמו העלייה של חברי כנסת לרחבה הקדושה, בקרבת כיפת הסלע. צעדים כאלה עשויים להרגיע את המצב, וגם להפוך את גישת היהודים בכללותה לסוגיה פחות מאיימת. תהיה לכך גם תועלת נוספת: קבוצה רבנית שכזו עשויה לשמש כתובת לתיאום יהודי-מוסלמי.¹²⁵ באשר למנהיגות הפלסטינית, צרכים פוליטיים מידיים מונעים ממנה להכיר בקיומו בעבר של מקדש יהודי על הרחבה הקדושה. עם זאת, המנהיגים הפלסטיניים יטיבו לעשות אם יחדלו מהכחשת קיום המקדש, יגנו אותה, ויכירו בזיקת היהודים אל העיר.

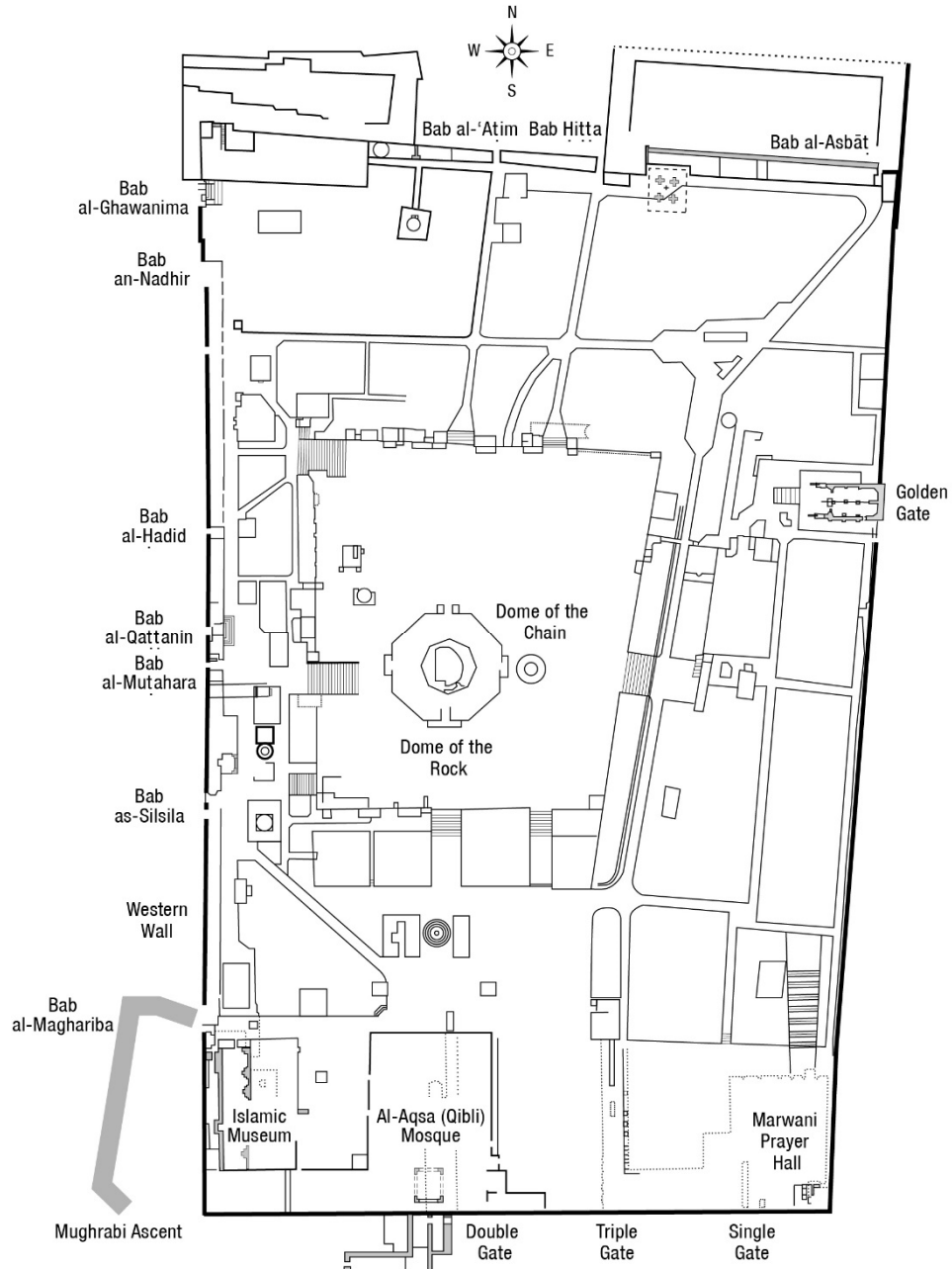
בבוא העת, תהליך של דיאלוג עשוי להוביל לסוג של הכרה הדדית שתהיה תנאי לפתרון בר קיימא לסכסוך. הסוגיות שעל הפרק הן כבודות משקל מכדי להותירן למנהיגים הפוליטיים לבדם. ההנהגה הפלסטינית זקוקה לתמיכה של דמויות מפתח דתיות בעולם הערבי והאסלמי, בדיוק כשם שהמנהיגים הישראלים צריכים את הרבנים.

המלך הירדני המנוח חוסיין הציע להאריך את תקופת הביניים הנוכחית ללא הגבלת זמן, תחת ההגדרה של ריבונות אלוהית – היינו הסכמה כי הריבונות על האתר נתונה בידי האל והשארת ענייני הדיומא לישראלים, הירדנים והפלסטינים. אך עלי אדמות נדרשת עדיין עבודה רבה לפני שאפשר יהיה אפילו להתחיל ולדון בנוסחה מעין זו או בנוסחאות אחרות.

ירושלים ובריסל, יוני 2015

¹²⁵ רב דתי-לאומי בכיר המתגורר ביהודה ושומרון הביע עניין בקידום הרעיון הזה. ראיון קבוצת המשבר, רב דתי-לאומי, ירושלים, 15 בינואר 2015. צעד חיובי נוסף יהיה הצהרה מפי רבנים בכירים דתיים-לאומיים וחרדים אשר תאות על כך שאין להם כל כוונה להגביל בדרך כלשהי את התפילה והפולחן המוסלמים ברחבה הקדושה או במסגד אל-אקצה עצמו.

נספח א: מפת הרחבה הקדושה

Map redrawn by Crisis Group, based on a map in Gideon Avni and Jon Seligman, *The Temple Mount 1917-2001: Documentation, Research and Inspection of Antiquities*, 2001. Courtesy of the Israel Antiquities Authority.

נספח ב: אודות קבוצת המשבר הבינלאומית

The International Crisis Group (Crisis Group) is an independent, non-profit, non-governmental organisation, with some 125 staff members on five continents, working through field-based analysis and high-level advocacy to prevent and resolve deadly conflict.

Crisis Group's approach is grounded in field research. Teams of political analysts are located within or close by countries at risk of outbreak, escalation or recurrence of violent conflict. Based on information and assessments from the field, it produces analytical reports containing practical recommendations targeted at key international decision-takers. Crisis Group also publishes *CrisisWatch*, a twelve-page monthly bulletin, providing a succinct regular update on the state of play in all the most significant situations of conflict or potential conflict around the world.

Crisis Group's reports and briefing papers are distributed widely by email and made available simultaneously on the website, www.crisisgroup.org. Crisis Group works closely with governments and those who influence them, including the media, to highlight its crisis analyses and to generate support for its policy prescriptions.

The Crisis Group Board of Trustees – which includes prominent figures from the fields of politics, diplomacy, business and the media – is directly involved in helping to bring the reports and recommendations to the attention of senior policymakers around the world. Crisis Group is co-chaired by former UN Deputy Secretary-General and Administrator of the United Nations Development Programme (UNDP), Lord Mark Malloch-Brown, and Dean of Paris School of International Affairs (Sciences Po), Ghassan Salamé.

Crisis Group's President & CEO, Jean-Marie Guéhenno, assumed his role on 1 September 2014. Mr Guéhenno served as the UN Under-Secretary-General for Peacekeeping Operations from 2000-2008, and in 2012, as Deputy Joint Special Envoy of the United Nations and the League of Arab States on Syria. He left his post as Deputy Joint Special Envoy to chair the commission that prepared the white paper on French defence and national security in 2013.

Crisis Group's international headquarters is in Brussels, and the organisation has offices or representation in 26 locations: Baghdad/Suleimaniya, Bangkok, Beijing, Beirut, Bishkek, Bogotá, Cairo, Dakar, Dubai, Gaza City, Islamabad, Istanbul, Jerusalem, Johannesburg, Kabul, London, Mexico City, Moscow, Nairobi, New York, Seoul, Toronto, Tripoli, Tunis and Washington DC. Crisis Group currently covers some 70 areas of actual or potential conflict across four continents. In Africa, this includes, Burkina Faso, Burundi, Cameroon, Central African Republic, Chad, Côte d'Ivoire, Democratic Republic of Congo, Eritrea, Ethiopia, Guinea, Guinea-Bissau, Kenya, Liberia, Madagascar, Nigeria, Sierra Leone, Somalia, South Sudan, Sudan, Uganda and Zimbabwe; in Asia, Afghanistan, Indonesia, Kashmir, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Malaysia, Myanmar, Nepal, North Korea, Pakistan, Philippines, Sri Lanka, Taiwan Strait, Tajikistan, Thailand, Timor-Leste, Turkmenistan and Uzbekistan; in Europe, Armenia, Azerbaijan, Bosnia and Herzegovina, Cyprus, Georgia, Kosovo, Macedonia, North Caucasus, Serbia and Turkey; in the Middle East and North Africa, Algeria, Bahrain, Egypt, Iran, Iraq, Israel-Palestine, Jordan, Lebanon, Libya, Morocco, Syria, Tunisia, Western Sahara and Yemen; and in Latin America and the Caribbean, Colombia, Guatemala, Mexico and Venezuela.

This year Crisis Group receives financial support from a wide range of governments, foundations, and private sources. Crisis Group holds relationships with the following governmental departments and agencies: Australian Department of Foreign Affairs and Trade, Austrian Development Agency, Belgian Ministry of Foreign Affairs, Canadian Department of Foreign Affairs, Trade and Development, Danish Ministry of Foreign Affairs, Dutch Ministry of Foreign Affairs, European Union Instrument for Stability, Finnish Foreign Ministry, French Ministry of Foreign Affairs, Irish Aid, Italian Foreign Ministry, Principality of Liechtenstein, Luxembourg Ministry of Foreign Affairs, New Zealand Ministry of Foreign Affairs and Trade, Norwegian Ministry of Foreign Affairs, Swedish Ministry of Foreign Affairs, Swiss Federal Department of Foreign Affairs, Turkish Ministry of Foreign Affairs, United Kingdom Department for International Development, U.S. Agency for International Development.

Crisis Group also holds relationships with the following foundations: Adessium Foundation, Carnegie Corporation of New York, Henry Luce Foundation, John D. and Catherine T. MacArthur Foundation, Koerber Foundation, Oak Foundation, Open Society Foundations, Open Society Initiative for West Africa, Ploughshares Fund, Rockefeller Brothers Fund, and Tinker Foundation.

June 2015

נספח ג: דו"חות ותדריכים על המזרח התיכון וצפון אפריקה מאז 2012

Israel/Palestine

Back to Basics: Israel's Arab Minority and the Israeli-Palestinian Conflict, Middle East Report N°119, 14 March 2012 (also available in Arabic).

The Emperor Has No Clothes: Palestinians and the End of the Peace Process, Middle East Report N°122, 7 May 2012 (also available in Arabic).

Light at the End of their Tunnels? Hamas & the Arab Uprisings, Middle East Report N°129, 14 August 2012 (also available in Arabic).

Israel and Hamas: Fire and Ceasefire in a New Middle East, Middle East Report N°133, 22 November 2012 (also available in Arabic).

Extreme Makeover? (I): Israel's Politics of Land and Faith in East Jerusalem, Middle East Report N°134, 20 December 2012 (also available in Arabic and Hebrew).

Extreme Makeover? (II): The Withering of Arab Jerusalem, Middle East Report N°135, 20 December 2012 (also available in Arabic and Hebrew).

Buying Time? Money, Guns and Politics in the West Bank, Middle East Report N°142, 29 May 2013 (also available in Arabic).

Leap of Faith: Israel's National Religious and the Israeli-Palestinian Conflict, Middle East Report N°147, 21 November 2013 (also available in Arabic and Hebrew).

The Next Round in Gaza, Middle East Report N°149, 25 March 2014 (also available in Arabic).

Gaza and Israel: New Obstacles, New Solutions, Middle East Briefing N°39, 14 July 2014.

Bringing Back the Palestinian Refugee Question, Middle East Report N°156, 9 October 2014 (also available in Arabic).

Toward a Lasting Ceasefire in Gaza, Middle East Briefing N°42, 23 October 2014 (also available in Arabic).

Egypt/Syria/Lebanon

Lebanon's Palestinian Dilemma: The Struggle Over Nahr al-Bared, Middle East Report N°117, 1 March 2012 (also available in Arabic).

Now or Never: A Negotiated Transition for Syria, Middle East Briefing N°32, 5 March 2012 (also available in Arabic and Russian).

Syria's Phase of Radicalisation, Middle East Briefing N°33, 10 April 2012 (also available in Arabic).

Lost in Transition: The World According to Egypt's SCAF, Middle East/North Africa Report N°121, 24 April 2012 (also available in Arabic).

Syria's Mutating Conflict, Middle East Report N°128, 1 August 2012 (also available in Arabic).

Tentative Jihad: Syria's Fundamentalist Opposition, Middle East Report N°131, 12 October 2012 (also available in Arabic).

A Precarious Balancing Act: Lebanon and the Syrian conflict, Middle East Report N°132, 22 November 2012 (also available in Arabic).

Syria's Kurds: A Struggle Within a Struggle, Middle East Report N°136, 22 January 2013 (also available in Arabic and Kurdish).

Too Close For Comfort: Syrians in Lebanon, Middle East Report N°141, 13 May 2013 (also available in Arabic).

Syria's Metastasising Conflicts, Middle East Report N°143, 27 June 2013 (also available in Arabic).

Marching in Circles: Egypt's Dangerous Second Transition, Middle East/North Africa Briefing N°35, 7 August 2013 (also available in Arabic).

Anything But Politics: The State of Syria's Political Opposition, Middle East Report N°146, 17 October 2013 (also available in Arabic).

Flight of Icarus? The PYD's Precarious Rise in Syria, Middle East Report N°151, 8 May 2014 (also available in Arabic).

Lebanon's Hizbollah Turns Eastward to Syria, Middle East Report N°153, 27 May 2014 (also available in Arabic).

Rigged Cars and Barrel Bombs: Aleppo and the State of the Syrian War, Middle East Report N°155, 9 September 2014 (also available in Arabic).

North Africa

Tunisia: Combatting Impunity, Restoring Security, Middle East/North Africa Report N°123, 9 May 2012 (only available in French).

Tunisia: Confronting Social and Economic Challenges, Middle East/North Africa Report N°124, 6 June 2012 (only available in French).

Divided We Stand: Libya's Enduring Conflicts, Middle East/North Africa Report N°130, 14 September 2012 (also available in Arabic).

Tunisia: Violence and the Salafi Challenge, Middle East/North Africa Report N°137, 13 February 2013 (also available in French and Arabic).

Trial by Error: Justice in Post-Qadhafi Libya, Middle East/North Africa Report N°140, 17 April 2013 (also available in Arabic).

Tunisia's Borders: Jihadism and Contraband, Middle East/North Africa Report N°148, 28 November 2013 (also available in Arabic and French).

The Tunisian Exception: Success and Limits of Consensus, Middle East/North Africa Briefing N°37, 5 June 2014 (only available in French and Arabic).

Tunisia's Borders (II): Terrorism and Regional Polarisation, Middle East/North Africa Briefing N°41, 21 October 2014 (also available in French and Arabic).

Tunisia's Elections: Old Wounds, New Fears, Middle East and North Africa Briefing N°44 (only available in French).

Libya: Getting Geneva Right, Middle East and North Africa Report N°157, 26 February 2015. (also available in Arabic).

Iraq/Iran/Gulf

In Heavy Waters: Iran's Nuclear Program, the Risk of War and Lessons from Turkey, Middle East Report N°116, 23 February 2012 (also available in Arabic and Turkish).

Popular Protest in North Africa and the Middle East (IX): Dallying with Reform in a Divided Jordan, Middle East Report N°118, 12 March 2012 (also available in Arabic).

Iraq and the Kurds: The High-Stakes Hydrocarbons Gambit, Middle East Report N°120, 19 April 2012 (also available in Arabic).

The P5+1, Iran and the Perils of Nuclear Brinkmanship, Middle East Briefing N°34, 15 June 2012 (also available in Arabic).

Yemen: Enduring Conflicts, Threatened Transition, Middle East Report N°125, 3 July 2012 (also available in Arabic).

Déjà Vu All Over Again: Iraq's Escalating Political Crisis, Middle East Report N°126, 30 July 2012 (also available in Arabic).

Iraq's Secular Opposition: The Rise and Decline of Al-Iraqiya, Middle East Report N°127, 31 July 2012 (also available in Arabic).

Spider Web: The Making and Unmaking of Iran Sanctions, Middle East Report N°138, 25 February 2013 (also available in Farsi).

Yemen's Military-Security Reform: Seeds of New Conflict?, Middle East Report N°139, 4 April 2013 (also available in Arabic).

Great Expectations: Iran's New President and the Nuclear Talks, Middle East Briefing N°36, 13 August 2013 (also available in Farsi).

Make or Break: Iraq's Sunnis and the State, Middle East Report N°144, 14 August 2013 (also available in Arabic).

Yemen's Southern Question: Avoiding a Breakdown, Middle East Report N°145, 25 September 2013 (also available in Arabic).

Iraq: Falluja's Faustian Bargain, Middle East Report N°150, 28 April 2014 (also available in Arabic).

Iran and the P5+1: Solving the Nuclear Rubik's Cube, Middle East Report N°152, 9 May 2014 (also available in Farsi).

The Huthis: From Saada to Sanaa, Middle East Report N°154, 10 June 2014 (also available in Arabic).

Iraq's Jihadi Jack-in-the-Box, Middle East Briefing N°38, 20 June 2014.

Iran and the P5+1: Getting to "Yes", Middle East Briefing N°40, 27 August 2014 (also available in Farsi).

Iran Nuclear Talks: The Fog Recedes, Middle East Briefing N°43, 10 December 2014 (also available in Farsi).

Yemen at War, Middle East Briefing N°45, 27 March 2015 (also available in Arabic).

Arming Iraq's Kurds: Fighting IS, Inviting Conflict, Middle East Report N°158, 12 May 2015 (also available in Arabic).

נספח ד: חבר הנאמנים של קבוצת המשבר הבינלאומית

PRESIDENT & CEO

Jean-Marie Guéhenno

Former UN Under-Secretary-General for Peacekeeping Operations

CO-CHAIRS

Lord (Mark) Malloch-Brown

Former UN Deputy Secretary-General and Administrator of the United Nations Development Programme (UNDP)

Ghassan Salamé

Dean, Paris School of International Affairs, Sciences Po

VICE-CHAIR

Ayo Obe

Legal Practitioner, Columnist and TV Presenter, Nigeria

OTHER TRUSTEES

Morton Abramowitz

Former U.S. Assistant Secretary of State and Ambassador to Turkey

Hushang Ansary

Chairman, Parman Capital Group LLC

Nahum Barnea

Political Columnist, Israel

Samuel Berger

Chair, Albright Stonebridge Group LLC; Former U.S. National Security Adviser

Carl Bildt

Former Foreign Minister of Sweden

Emma Bonino

Former Foreign Minister of Italy and Vice-President of the Senate; Former European Commissioner for Humanitarian Aid

Micheline Calmy-Rey

Former President of the Swiss Confederation and Foreign Affairs Minister

Cheryl Carolus

Former South African High Commissioner to the UK and Secretary General of the African National Congress (ANC)

Maria Livanos Cattai

Former Secretary-General of the International Chamber of Commerce

Wesley Clark

Former NATO Supreme Allied Commander

Sheila Coronel

Toni Stabile Professor of Practice in Investigative Journalism; Director, Toni Stabile Center for Investigative Journalism, Columbia University, U.S.

Mark Eyskens

Former Prime Minister of Belgium

Lykke Friis

Prorector For Education at the University of Copenhagen. Former Climate & Energy Minister and Minister of Gender Equality of Denmark

Frank Giustra

President & CEO, Fiore Financial Corporation

Mo Ibrahim

Founder and Chair, Mo Ibrahim Foundation; Founder, Celtel International

Wolfgang Ischinger

Chairman, Munich Security Conference; Former German Deputy Foreign Minister and Ambassador to the UK and U.S.

Asma Jahangir

Former President of the Supreme Court Bar Association of Pakistan; Former UN Special Rapporteur on the Freedom of Religion or Belief

Yoriko Kawaguchi

Former Minister for Foreign Affairs, Japan

Wadah Khanfar

Co-Founder, Al Sharq Forum; Former Director General, Al Jazeera Network

Wim Kok

Former Prime Minister of the Netherlands

Ricardo Lagos

Former President of Chile

Joanne Leedom-Ackerman

Former International Secretary of PEN International; Novelist and journalist, U.S.

Sankie Mthembi-Mahanyele

Chairperson of Central Energy Fund, Ltd.; Former Deputy Secretary General of the African National Congress (ANC)

Lalit Mansingh

Former Foreign Secretary of India, Ambassador to the U.S. and High Commissioner to the UK

Thomas R Pickering

Former U.S. Undersecretary of State and Ambassador to the UN, Russia, India, Israel, Jordan, El Salvador and Nigeria

Karim Raslan

Founder & CEO of the KRA Group

Olympia Snowe

Former U.S. Senator and member of the House of Representatives

George Soros

Founder, Open Society Foundations and Chair, Soros Fund Management

Javier Solana

President, ESADE Center for Global Economy and Geopolitics; Distinguished Fellow, The Brookings Institution

Pär Stenbäck

Former Minister of Foreign Affairs and of Education, Finland. Chairman of the European Cultural Parliament

Jonas Gahr Støre

Leader of Norwegian Labour Party; Former Foreign Minister

Lawrence H. Summers

Former Director of the U.S. National Economic Council and Secretary of the U.S. Treasury; President Emeritus of Harvard University

Wang Jisi

Member, Foreign Policy Advisory Committee of the Chinese Foreign Ministry; Former Dean of School of International Studies, Peking University

Wu Jianmin

Executive Vice Chairman, China Institute for Innovation and Development Strategy; Member, Foreign Policy Advisory Committee of the Chinese Foreign Ministry; Former Ambassador of China to the UN (Geneva) and France

Lionel Zinsou

Chairman and CEO, PAI Partners

PRESIDENT'S COUNCIL

A distinguished group of individual and corporate donors providing essential support and expertise to Crisis Group.

CORPORATE	INDIVIDUAL	
BP	Anonymous (5)	Andrew Groves
Investec Asset Management	Scott Bessent	Frank Holmes
Shearman & Sterling LLP	David Brown & Erika Franke	Reynold Levy
Statoil (U.K.) Ltd.	Stephen & Jennifer Dattels	Ford Nicholson & Lisa Wolverton
White & Case LLP	Herman De Bode	Maureen White

INTERNATIONAL ADVISORY COUNCIL

Individual and corporate supporters who play a key role in Crisis Group's efforts to prevent deadly conflict.

CORPORATE	INDIVIDUAL	
APCO Worldwide Inc.	Anonymous	George Kellner
Atlas Copco AB	Stanley Bergman & Edward Bergman	Faisal Khan
BG Group plc	Elizabeth Bohart	Cleopatra Kitti
Chevron	Neil & Sandra DeFeo Family Foundation	David Levy
Equinox Partners	Joseph Edelman	Leslie Lishon
HSBC Holdings plc	Neemat Frem	Ana Luisa Ponti & Geoffrey R. Hoguet
Lockwood Financial Ltd	Seth & Jane Ginns	Kerry Propper
MasterCard	Ronald Glickman	Michael L. Riordan
MetLife	Rita E. Hauser	Nina K. Solarz
Shell	Geoffrey Hsu	Horst Sporer
Yapı Merkezi Construction and Industry Inc.		VIVA Trust

SENIOR ADVISERS

Former Board Members who maintain an association with Crisis Group, and whose advice and support are called on (to the extent consistent with any other office they may be holding at the time).

Martti Ahtisaari Chairman Emeritus	Naresh Chandra	Jessica T. Mathews
George Mitchell Chairman Emeritus	Eugene Chien	Barbara McDougall
Gareth Evans President Emeritus	Joaquim Alberto Chissano	Matthew McHugh
Kenneth Adelman	Victor Chu	Miklós Németh
Adnan Abu-Odeh	Mong Joon Chung	Christine Ockrent
HRH Prince Turki al-Faisal	Pat Cox	Timothy Ong
Óscar Arias	Gianfranco Dell'Alba	Olara Otunnu
Ersin Arıoğlu	Jacques Delors	Lord (Christopher) Patten
Richard Armitage	Alain Destexhe	Shimon Peres
Diego Arria	Mou-Shih Ding	Victor Pinchuk
Zainab Bangura	Uffe Ellemann-Jensen	Surin Pitsuwan
Shlomo Ben-Ami	Gernot Erler	Cyril Ramaphosa
Christoph Bertram	Marika Fahlén	Fidel V. Ramos
Alan Blinken	Stanley Fischer	
Lakhdar Brahimi	Malcolm Fraser	
Zbigniew Brzezinski	Carla Hills	
Kim Campbell	Swanee Hunt	
Jorge Castañeda	James V. Kimsey	
	Aleksander Kwasniewski	
	Todung Mulya Lubis	
	Allan J. MacEachen	
	Graça Machel	